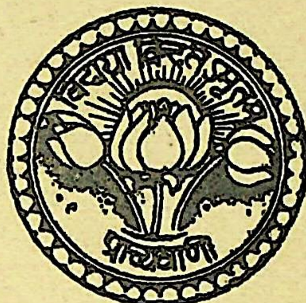
PRACYAVANI SANSKRIT TEXTS
Vol. XXXVI

"AMARA-MIRAM"

a new Sanskrit Drama
On the Holy Life of
Sri Mirabai

BY

DR. JATINDRA BIMAL CHAUDHURI

CALCUTTA
1965

Rs. 5/- only.

Sanskrit Dramas by Dr, Jatindra Bimal Chaudhuri

Sesies No. 1 Panca-Matrika-Lila Series

1. Dhrti-Sitam. On Sri Sri Sita.
2. Ananda-Radham. On Sri Sri Radha Rs. 5/-
3. Niskincana-Yasodharam on Yosodhara Gopa, Holy Consort of Lord Buddha. Rexin Bound Rs. 7. Paper Cover Rs. 5/- only.
4. Priti- Visnupriyam. On the early life of Sri Visnupriya, Holy Consort of Sri Krsnacaitanya Mahaprabhu. Rs 4. only
5. Bhakti-Visnupriyam on the holy life of Sri Visnupriya, the Holy Consort of Sri Kṛsnacaitanya Mahaparabhn, from Mahaprabhu's Renuncitation to the end of Sri Visnupriya's life. Rs. 4. only.
6. Sakti-Saradam. On Sri Saradamani Devi, Holy Consort of Sri Ramakrsna Paramahamsadeva. From her nineteenth year to 1886 A. D. Rexin Rs. 7. only ; Paper CoverRs. 5. only.
7. Mukti-Saradam. On Sri Saradmani Devi, Holy Consort of Sri Ramakrsna Paramahamsadeva. From 1887—1920 A. D. Rs. 5.

Series No. 2 on Mother India.

8. Mahimamaya-Bharatam. On the Irrigation Policy of India throughout the Ages. Rs 3/-
9. Melana-tirtha-Bharatam. India's Contribution to Universal Brotherhood throughout the Ages delinating episodes from the lives of Vedic Sage Atharvan, Sage Agastya, Emperor Asoka, Guru Nanak, Sri Ramkrishna Paramahamsadeva. Ravindranatha, and Mahatma Gandhi. Paper Cover Rs. 5/- Rexin : Rs. 7/-

Seires No. 3 on Indian Leaders of Thought and Action.

10. Bharata-Hridaya-Aravindam On Sri Aurobindo. Paper Cover 5/-
11. Bhaskarodayam. On the early life of Ravindra Nath (up to his twenty-fifth year). With Dr. Roma Chaudhuri's English Translation. Rexin Bound Rs. 15/-. Sanskrit Text and Translation : Separately bound Rs. 8/- and Rs. 10/-
12. Bharata-Bhaskaram on Ravindranath (from his 26th to 50th year).
13. Bhuvana-Bhaskaram on Ravindra Nath (from his 51st year to the end of his life).
14. Bharata-Janakam on Mahatma Gandhi. Rs. 5/- ; Rexin Bound Rs. 7/-.

PRACYAVANI SANSKRIT TEXTS

Vol. XXXVI

"AMARA-MIRAM"

a new Sanskrit Drama

On the Holy Life of

Sri Mirabai

BY

DR. JATINDRA BIMAL CHAUDHURI

CALCUTTA

1965

Rs. 5/- only.

Published By—**Dr. Roma Chaudhuri**
For
PRACYAVANI
(Institute of Oriental Learning)
3, Federation Street, Calcutta-9.

Available from the
PRACYAVANI
Address as above

SANSKRIT PUSTAK BHANDAR
38, Cornwallis Street, Calcutt-9.

DAS GUPTa & CO.
54/3, College Street, Calcutta-12.

CHOWKHAMBA SANSKRIT SERIES OFFICE
Banaras City.

MOTILAL BANARASI DAS
P. B. 75, Chowk, Banaras City
Or,
Jawaharnagar, New Delhi.

MUNSHIRAM MANOHARLAL
PB, 1165, Nai Sarak, Delhi-6.

Printed by—R. Chaudhuri
3, Federation Street, Calcutta—9

Rexin : Rs. 7. only.

Price Rs. 5 only.

"অমর-মীরম্"

(প্রস্তাবনা)

নান্দী গানের পর, সূত্রধার নটীকে বুঝিয়ে বলছেন যে, শ্রীভগবানের অপূর্ব লীলানুসারে, তাঁর ভক্তবৃন্দ আপাতদৃষ্টিতে দুঃখভাগী হলেও প্রকৃত-পক্ষে তাঁরা নিত্যই ব্রহ্মানন্দে ভরপূর হয়ে থাকেন, এবং জগতে ভক্তিমন্দাকিনী ধারা প্রবাহিত করেন।

প্রথম দৃশ্য

মেবারের রাজান্তঃপুর। মহারাণী মীরা, রাজমাতা, রাজভগিনী উদয়-দেবী ও মহারাজ ভোজ।

শ্রীগিরিধারী গোপালের অর্চনারতা মীরাকে সকলে গঞ্জনা দিচ্ছেন।

দ্বিতীয় দৃশ্য

মেবারের রাজান্তঃপুর। মীরা, ভক্ত, ছদ্মবেশধারী সম্রাট আকবর, তানসেন, ভোজরাজ।

প্রকৃষ্ট-ভক্তা মীরার দর্শনেচ্ছু সম্রাট আকবর, তানসেনের সঙ্গে, ছদ্মবেশ ধারণ করে, রাজান্তঃপুরে প্রবেশ করে মীরাকে স্বনামাঙ্কিত একটী হার উপহার দিলেন। পরে তা' দেখতে পেয়ে ভোজরাজ মিথ্যা-সন্দেহাতিভূত হয়ে, মীরাকে আত্মহত্যা করতে প্রচোদিত করলেন।

তৃতীয় দৃশ্য

বানস-নদীতীর। মীরা ও রায়দাস।

বানস-নদীতে প্রাণত্যাগোদ্যতা মীরাকে রায়দাস্ রক্ষা করে নিজের আশ্রমে নিয়ে গেলেন।

চতুর্থ দৃশ্য

রায়দাসের আশ্রম। মীরা ও রায়দাস।

রায়দাস মীরাকে বৈষ্ণবধর্মে দীক্ষা দিলেন।

পঞ্চম দৃশ্য

মেবারের রাজপ্রসাদ। ভোজরাজ, রাজমাতা, রাজভ্রাতা বিক্রমদেব।

অনুতাপানলদগ্ধ-ভোজরাজকে সকলে সান্ত্বনা দিচ্ছেন; পুনর্বিবাহে অনিচ্ছুক ভোজরাজ মাতার অনুমতি নিয়ে মীরাকে ফিরিয়ে আনতে গেলেন।

ষষ্ঠ দৃশ্য

বৃন্দাবনের পথ। সন্ন্যাসী বেশধারী ভোজরাজ, ভক্তগায়ক ও মীরা।

ভোজরাজের অনুরোধে মীরা মেবারে ফিরে যেতে সম্মত হলেন।

সপ্তম দৃশ্য

মেবারের রাজান্তঃপুর। মীরা, বিক্রমদেব, উদয়দেবী, রাজমাতা।

ভোজরাজের মৃত্যুর পরে রাজা বিক্রমদেব ও উদয়দেবী পুনরায় মীরাকে গঞ্জনা দিচ্ছেন, এবং তাঁকে বৈষ্ণবধর্ম ত্যাগ করে শৈবধর্মে দীক্ষিতা হতে আদেশ করছেন। রাজমাতা বধুর পক্ষ অবলম্বন করাতে রাজা বিক্রমদেব সক্রোধে মীরাকে রাজপুরী থেকে বহিষ্কৃত করে দিলেন।

অষ্টম দৃশ্য

রূপ-গোস্বামীর আশ্রম। মীরা, রূপগোস্বামীর শিষ্য।

নারী বলে প্রথমে রূপগোস্বামী মীরার সঙ্গে সাক্ষাৎ করতে অস্বীকৃত হলেন। কিন্তু মীরা তাঁকে লিখে' পাঠালেন যে, শ্রীবৃন্দাবনে সকলেই নারী— পরমপুরুষ শ্রীকৃষ্ণই একমাত্র পুরুষ।

নবম দৃশ্য

রূপগোস্বামীর আশ্রম। মীরা, রূপগোস্বামী, শিষ্য।

রূপগোস্বামী মীরাকে দর্শন দান করে, নানা উপদেশে তাঁকে ধন্য করলেন।

দশম দৃশ্য (শেষ দৃশ্য)

দ্বারকাধীশের মন্দির। পূর্ণ-সিদ্ধি-ধন্যা মীরা শ্রীদ্বারকাধীশের শ্রীবিগ্রহে বিলীনা হয়ে গেলেন।

—০—

"AMARA-MIRAM"

(On the holy life of Sri Mira Bai)

Composed by Dr. Jatindra Bimal Chaudhuri.

Prelude.

Nandi—Singer, Sutradhara, Nati.

The "Nandi-Singer sings in praise of Sri Mira.

In reply to a query from the Nati, as to why the devotees of God suffer so much in the world, the Sutradhara points out to her that. this is so only apparently; but really they are all filled with Divine Bliss; and that, they, with their own holy lives, inspire all to the path of Devotion.

First Scene.

Royal Palace, Miwar, Morning.

Queen Mira, King Bhoja, King's Mother, King's Sister Udaya Devi.

King Bhoja, King's Mother, and King's Sister Udaya Devi take Mira to task for her love and devotion for Sri Giridhari Gopala.

Scene 2.

Royal Palace, Miwar. Night.

Mira, her fellow-devotees, Emperor Akbar and Tansen in disguise.

Wishing to see the great devotee Mira, Emperor Akbar, together with Tansen, visits her in disguise; and presents her with a necklace, with his name engraved on it. This infuriates King Bhoja, who instigates Mira to commit suicide for her sins.

Scene 3.

Banks of the river Vanasa. Night.

Mira, Raidasa.

Mira tries to drown herself in the river Vanasa, but is saved by the great Vaisnava teacher Raidasa, who takes her to his hermitage.

Scene 4.

Hermitage of Raidasa.

Mira, Raidasa.

Raidasa initiates Mira to the Vaisnava Faith.

Scene 5.

Royal Palace, Miwar.

King Bhoja, King's Mother, King's brother Vikrama Deva. Morning.

King Bhoja repents for his hasty action in driving away Mira from the Palace. His mother and brother try to induce him to remarry. But King Bhoja flatly refuses to do so; and asks his mother's permission to bring Mira back.

Scene 6.

Courtyard of Mira's hermitage at Vrindavan.

Mira, King Bhoja in the disguise of a devotee, wandering Ministrel. Morning.

On King Bhoja's request, Mira agrees to return to Miwar.

Scene 7.

Royal Palace, Miwar.

Mira, King Vikrama Deva, Udaya Devi, King's Mother.

After the death of King Bhoja, King Vikrama Deva and Udaya Devi once again start villifying Mira for her devotional activities; and order her to be initiated immediately to Sakti-Dharma, the heraditary faith of the Royal Clan, giving up Vaisnava-Dharma. When the King's Mother takes the side of Mira, King Vikrama Deva, in a fit of rage, drives Mira away from the Palace.

Scene 8.

Court-Yard of Rupa-Gosvamin's hermitage.

Mira, disciple of Rupa-Gosvamin, Morning.

The great Vaisnava teacher Rupa-Gosvamin at first refuses to meet Mira, on the ground that she is a woman. But Mira writes a letter to him, explaining that in Vrindvan, all are women, the only male being Parama-Purusa Sri Krisna.

Scene 9.

Hermitage of Rupa-Gosvamin.

Rupa.Gosvamin, Mira. Morning.

Rupa-Gosvamin sees Mira in his hermitage, and instructs her as to the path to Salvation.

Scene 10. (Last Scene)

Dwaraka-Mandira.

Mira, Priest. Miwar-Brahmana.

With, the span of her mortal existence fully exhausted, Mira disappears in the holy Vigraha of Dwarakadhisa.

A SINGLE DROP OF TEAR

The fateful day dawned, as usual, on Friday, the 10th July 1964, bright and benign as ever; the golden rays playfully peeped through the study windows of the great Sadhaka-Kavi Dr. Jatindra Bimal—deeply engrossed in composing a new Sanskrit poem, to be recited at a Religious Meeting that very evening—kissing his holy feet reverentially; the cool morning breeze gleefully started ruffling his lovely white hair lovingly.

"Ah! this seems to be a specially auspicious day", said joyfully the ever-blissful Dr. Jatindra Bimal, looking up from his work, and glancing happily at the blue, bright sky, out of his study windows, with a far off, dreamy, mystic look in his innocent, serene, smiling eyes, his beautiful, benign baby-like face, lit up in a divine light. "I have just now finished correcting the proofs of the last format of my beloved "Amara-Miram" and very soon the Drama, greatly demanded and eagerly waited for by many kind friends, will see the light of the day. Oh! how very happy am I today!"

Yes, it was, indeed a "specially auspicious day" for him. Yes, he was, indeed, "very happy" that day—who does not know that the words of a real Sadhaka are never false, never—for, the Divine Mother—his own beloved Mother, for whom he wrote and sang all his life, Herself came down on earth with loving out-stretched hands, in that crowded Meeting - Hall of University Institute, where he had just sat down after singing his beloved Mother's praise for full half-an-hour; and took Her darling son away in Her own lap, in Her all-soothing,

all-pain-killing, all-bliss-giving lap, that very night, that very beautiful and benign night.

Yes it was, indeed, a "specially auspicious day" for him ! Yes, he was, indeed "very happy" that day ! For, that night, the traveller returned Home, and what is sweeter, happier, lovelier than Home-coming ?

But, what about us, who have been left behind ? O Loving Mother ! What about us ?

And, who would carry on the unfinished work of your beloved son — who would reflect his light, who would sprinkle his nectar, who would echo his song — yes, who, Mother, who ?

And, his beloved "Amara-Miram" could not see the light of the day immediately, as fondly hoped for by him— inefficient and unfit as I am, I failed to achieve this, in spite of my best efforts.

Now after full one year, I place it at his holy feet with only a drop of tear, with only a single drop of tear that hides within itself an illimitable Ocean of Grief that will never be crossed in my deserted, destroyed life—never, never, never !

PRACYAVANI
3, Federation Street
Calcutta-9
(Phone : 35-1995)
10th July, 1965

ROMA

BLESSINGS

My most beloved Dr. Jatindra Bimal is no more. But he, in his infinite goodness, always considered my blessings his greatest assets. So, in deference to his eternal wishes, I bless him today also, from the bottom of my heart; I bless his ever-sweet memories and ever-luminous ideals; I bless his holy name, a name that will for ever remain written in letters of gold in the Annals of Modern India, a name that will bring peace and bliss to millions throughout the ages.

How can I describe my most beloved Dr. Jatindra Bimal? Only one description suddenly springs into my mind irresistibly—"Rsi-Kavi" a Saint-Poet. Now, who is a Rsi? A Rsi is one who fully realises the Truth in a most direct, correct, complete manner. Again, who is a "Kavi"? A Kavi is one who gives expression to this directly, correctly, completely realised Tuth in a most lovely and lovable, sweet and sublime, enchanting and and exhilarating manner.

And, my beloved Dr. Jatindra Bimal was such a "Rsi-Kavi" in a most actual, most literal, most eternal sense. For, his thought and expression, realisation and rendering, vision and vocabulary were in perfect unison, perfectly matching each other, perfectly befitting each other, perfectly supplementing each other. Really, who has ever seen such sublime thoughts expressed in such a sweet language?

Another enthralling uniqueness of this great and holy man was this supreme combination of research capacities and original genius. Ordinarily, a research worker only re-discovers Truths already discovered by others long ago, but lacks originality of thought and expression.

But my beloved Dr. Jatindra Bimal was at once a celebrated Research Worker—with more than one hundred Research Works in English, Bengali and Sanskrit, to his credit, in such exhilarating series, as "Contributions of

Women to Sanskrit Literature," "Contributions of Muslims to Sanskrit Literature," "Contributions of Bengal to Sanskrit Literature" "Sanskrit Duta-Kavya-Samgraha," "Sanskrit Kosa-Kavya-Samgraha" etc.,—as well as an equally, if not more, celebrated Sanskrit Poet and Dramatist, with more than two thousand nectarine Sanskrit Songs and Verses and nearly thirty Sanskrit Dramas, composed in a very sweet and simple language, to his credit.

What is more, to make Sanskrit popular amongst the masses, the indefatigable Dr. Jatindra Bimal made excellent arrangements for the staging of these Sanskrit Dramas, all over India and also outside, before enthusiastic and enthralled audiences of thousands strong, nearly fifty times a year. That is why, he has rightly been eulogised and revered as the "New Bhagirath" of Modern India. Now, what did Bhagirath do? He brought down the Holy Ganga from the Heavens, also released Ganga, lost in the mazes of the dense matted locks of Siva, and brought her down right at the door steps of every tiller of the soil, every labourer in the field, every man in the street. What a great and grand and glorious achievement! What a delightful, dramatic, dedicated life! In exactly the same maner, Dr. Jatindra Bimal, too, made Sanskrit, generally supposed to be only meant for a handful of scholars, a popular, universal mass language, and also released it from the bondage of unnecessary grammatical rules and linguistic devices, making it, thereby easily intelligible to all, deeply appreciated, revered and loved by all. What a pure, perfect, peerles outlook!

Such was my beloved Dr. Jatindra Bimal — an eternal fount of Amṛta or Nectar — nectarine in his character, in his thoughts, in his speeches, in his

writings—Madhu, or Honey Incarnate through and through.

And such is his beloved wife, our beloved daughter Dr. Roma Chaudhuri, M. A., D. Phil. (Oxon.) the beloved Principal, of the clebrated Lady Brabourne College, Govt. of W. Bengal, Calcutta, the best Women's College in West Bengal. Never have we seen such a wonderful couple — absolutely one in heart and in soul, in aims and in ideals ; absolutely equal in merits and achievements, name and fame ; in Jnana, Bhakti and Karma.

So, the soul of Dr. Jatindra Bimal lives now, as fresh as ever, as full as ever, as fragrant as ever in the soul of Dr. Roma. Hence, who would be apprehensive of the future of Pracyavani ? Not I ; not really, any one else. For, we, as Indians, strongly believe that Satya is Nitya, Truth is Immortal, Indestructible, Ineradicable, Inextinguishable. Hence, if there be any Truth in Jatindra Bimal's Jivana and Sadhana, life and spiritual strivings, then that very Truth must live for ever : serene, sublime, supreme.

And, we have no doubts whatsoever that this will happen—the premature death of this great savant and saint will only be a physical death, a death of the body only ; and never a spiritual one, a death of the spirit, too.

So, long live Dr. Jatindra Bimal ! Long live his soulmate and fittest succesor Dr. Roma ! Long live their Pracyavàni !

As this is the first work, published after his most regrettable passing away (10th July 1964), I feel very much moved, and do not know where to stop.

And, what shall I say, or need say, of the present work? It is, really, an absolutely inspired one, from every point of view. The plot is grand, the execution glorious, and the songs simply unrivalled. Who could have ever thought that Mira's Bhajans could be rendered into Sanskrit in such an absolutely exhilarating way! The large number of original songs and poems are also most enchanting. The language, as usual, is very simple and sweet, yet cultured and dignified to the core.

If the already immortal Jatindra Bimal needed another feather in his already over-full cap, this, undoubtedly, would have been one!

10th July,
1965

(Dr) SATKARI MUKHERJI,
(Formerly, Ashutosh Professor and Head of the Dept. of Sanskrit, Calcutta University, & Director, Nalanda Research Institute, Bihar.)

Places where the Drama "Amara-Miram" has alresdy been Steged uptil now

1- Calcutta, Mahajati Sadan on 31st march, 1963. On the occasion of the 20th Annual Meeting of Pracyavani under the auspices of Pracyavani, **President** Rai Sri Harendra Nath Chaudhuri, Education Minister, Govt. of W. Bengal. Audience—2000.

2. New Delhi, Constitution Hall. on 14th April, 1963. Under the auspices of "Saraswati Vihara" of Dr. Raghavira and "Ramayana Vidyapith" of Sri Jaydayal Dalmia. **President** Sri K. L. Srimali, Education Miaister. Govt. of India. Audicnce—1000.

3. New Delhi, Kali Bari, on 15th April, 1964 (Ist. Vaisakh 1369, Bengali New Year's Day). under the auspices of Kali Bari Navavarsa-Samiti. Audience—5000.

4. New Delhi, **Rastrapati Bhavan.** On the 16th April, 1963. By kind invitation and in the gracious presence of the revered Rastrapati Dr. Sarvapalli Radhakrisnan for full two hours from the beginning. to the end, and a large neember of Central Ministers, High Officials, Educationists and prominent Citizens. Audience—200.

5. Nainital. Nainital Club. On 17th May, 1963. Under the auspices of "Sanskritiki", a Cultural Organisation of Nainital. On the occasion of All-world Drama Festival. President—Sri Kesovan Rao, Deputy Minister of Education, Uttar Pradesh. Chief Guest—Sm. Rohatji, M, L. A. a prominent social-worker of Kanpur who very kindly awarded a Gold Medal, for the Pracyavani Troupees' excellent performance.

6. Nainital, Nainital Club, on the 21st May, 1963. On the occasion of All-India Education Conference. The repeat performance was arranged on a special request from Acarya Sri Jugalkisore, Education Minister, Uttara Prodesh. **President**—Sri Dhebar, Ex-President, Indian National Congress.

Chief Guest—Sri Chandrabhan Gupta, Chief Minister Uttara Pradesh. Acarya Sri Jugalkisor, Chief Minister

Dr. Kesavan Rao, Deputy Minister of Education, Uttar Pradesh, and many delegates of All-India Education Conference, Profesors and students were present. Dr. Upadhayaya, Head of the Dept, of Hindi, Nainital College awarded a Silver Medal. Audience—1500.

7. Calutta, Mahajati Sadan on the 17th May, 1964. On the occasion of the 21st Annual Meeting of Pracyavani. Under the auspices of Pracyavani. **President**—Rai Sri Harandra Nath Chaudhuri Education Minister, Govt. of W. Bengal. **Chief Guest**—Sri Bhagirath Kanoria, Inauguration—By Dr. Nalini Ranjan Sen Gupta.

8. Puri, Durgabari. on the 21st June, 1964. Under the auspices of Durgabari-Samiti. On the occasion of "Snan-Jatra". **President**—Sri Jiten Mukherji, a prominent Advocate of Puri, Audience—500.

9. Puri, Sadasiva Sanskrit College, On the 22nd June, 1964. Under the auspices of All-Orissa Association for Sanskrit Learning and Culture, or All-Orissa Sanskrit Sammelan, Govt. of Orissa. On the occasion of Annual Conference **President**—Dr. Karunakar Kar ; Retd. Prof. of Sanskrit, Ravenslaw College, Cuttack, President of Orissa Association of Sanskrit Learning and Culture, **Chief Guest**—Dr. Sadasiva Misra, Dircetor of Public Instruction, Govt, of Orissa. **Inauguration** by Sri Lankeswar Satatapathey, Secretary of the Association. Convocation address by Principal Dr. Roma Chaudhuri. Main Speaker—Dr. Jatindra Bimal Chaudhuri. Audience—1000

10. Calcutta, Sri Chaitanya Research Institute· Under the auspices of Sri Chaitanya Research Institute. On the occasion of the opening of its new premises by Dr. Sarvapalli Radhakrishnan, Rastrapati of India. **President**—Sri Prafulla Chandra Sen, Chief Minister, Govt. of W. Bengal. **Inauguration** by Srimat Swami Bhakti Vilas Tirtha, Head of the Sect. Audience—5000

11. New Delhi, New Convocation Hall, Arts Faculty, Delhi University. On the 13th October, 1964. Under the auspices of Akhil Bharatiya Sanskrit···Sahitya Sammelan. On the occasion of its Natya-Samaroha. **President**—Sri Bhakta Darsana, Deputy Minister of Education, Govt. of India **Chief Guest**—Sri Aksaya Kumar Jain, Editor, "Dainik Hindusthan". Audience—1500. Four Silver Medals vere awarded to Pracyavani by Akhil Bharatiya Sanskit Sahitya Sammelana as marks of appreciation for cvcellent performences.

12. Jaipur, Ravindra Ranga Mancha. On the 20th October, 1964. Under the auspices of Vaidik Procara Sangha. On the occasion of M. M. Giridhara Sarma Abhinandana and Natya Samaroha, President—Sri Ram Nivas Mirdha, Speaker, Rajsthan Vidhan Sabha. **Chief Guest**—Dr, Sampurnanda, Governor of Rajsthan. Fowr Silver Medals, and a shield were awarded to Pracyavani by Vaidik to Pracar Sangha, for meritarious performence. Audicnce—1000.

13. Dwaraka, Cement Factory Lawn. On the 23th October, 1964. Under the auspices of Lion's Club, Dwaraka. (Full-Moon Night), Open Air Meeting. **President**—Sri L. L. Contractor, Executive Engineer, Cement Factory, and President of Lion's Club, Dwaraka. **Chief Guest**—Sri L. G. Thacker, Secratary of Lion's Club, Several Prizes were awarded by the Lion's Club to Members of the Pracyavani Natya-Sangha Dwaraka. Audience—500.

14. Jamnagar, Town Hall. On the 24th October, 1964. Under the auspices of Jamnagar Sanskrit Sahitya Sammelan. On the occasion of its Annual Meeting **President**—Srimat Santiprosadji, Head of Ananda Asram, **Chief Guest**—Sri Prabhulal Shah, Pleader Jamnager, **Inaugureation** by Prof. R. V. Kaundinya, Secretary of the Association. Audience—700
alaye number of Prizes were awarded by Srimat Santiprosadji and ather promenent persons to Members of the Pracyavani Drenatic Traupe for their excellent performences.

"अमरमीर" नाटकस्य पद्यादिसूची

पद्यम्	छन्दः	पृष्ठम्	श्लोकाङ्कः
	(अ)		
अत्रैव धत्ते	इन्द्रवज्रा	२५	७३
अधर-पल्लवे	सङ्गीतम्	४५	१२३
अपूर्वं तपस०	अनुष्टुप्	२६	७४
अयि चिरसुन्दर	मात्रा	१	२
अस्याः प्रभो	इन्द्रवंशा	११	३५
अहेतु किं त्वं	उपजातिः	३५	१०२
	(आ)		
आदावन्ते च	अनुष्टुप्	१	५
आर्य महाजन	मात्रा	४६	१३२
आविष्टा किमियं	शार्दूलविक्रीडितम्	८	२३
	(इ)		
इयं भगवतः	अनुष्टुप्	३	७
	(उ)		
उत्तर-कोशल	मात्रा	२६	६२
	(ए)		
एका गता यदि	वसन्ततिलकम्	२१	६३
एतद्देवविलास	शार्दूलविक्रीडितम्	२५	७२
एनां परीक्षितु०	वसन्ततिलकम्	१०	२८
	(क)		
कम्रचरणधृत	सङ्गीतम्	४२	११६
कलकल-हासिनि	मात्रा	२६	७७
कार्याकार्यविवेक	शार्दूलविक्रीडितम्	२५	७१
किं राज्यं वनिता	,,	२१	६२

"अमरमीर" नाटकस्य छन्दःसूची

(पार्श्वस्था अङ्काः पद्यानाम्)

अनुष्टुप् — ५-६, ७४, ६४, ११२-११३

इन्द्रवंशा — २६, ३५

इन्द्रवज्रा — ७३, ८७, ६८

उपजातिः — १, १०२-१०३

उपेन्द्रवज्रा — ७०

दोधकम् — १४

मात्रा — २-४, ७६-७७, ८६-६३, ११४-११६, १२६, १२८, १३०-१३४

मालिनी — ६१, ७५

वंशस्थम् — २२, २४, ४३, ६८, १११

वसन्ततिलकम् — १३, २८-२६, ५१-५२, ६३, ६५, ११७, १३६-१३७

शार्दूलविक्रीडितम् — २३, ७१-७२, ६६-६७, ६६, १०४, १३५

शालिनी — १०५

शिखरिणी — ५०, ६४

स्रग्धरा — २७, ३४, ५६, १२६

सङ्गीतसूची — १०-१२, १५-२१, २५, ३०-३३, ३७-४२, ४४-४६, ५३-५८, ६०

— ❀ —

॥ अमर-मीरम् ॥

(नाटकम्)

[डक्टर-श्रीयतीन्द्रविमल-चतुर्धुरीण-विरचितम्]

नान्दी। नमामि मीराममरां गुणोत्तरां
ध्यानैकसारां हरिनाम-तत्पराम्।
विशुद्ध-वैराग्य-कषायिताम्बरां
पीताम्बर-प्रेम-समुज्ज्वलान्तराम् ॥ १

अयि चिरसुन्दर मम हृदि कन्दर एहि निरन्तर-भक्तगते।
तान्त-कुसुमशर-कान्त-कलेवर शान्त-युवतिजन-चित्तधृते ॥२॥
चरण-समर्पित-नूपुरशिञ्जित-सन्ततनिर्जित-हंसपते।
अधर-रसाप्लुत-वेणुविनिःसृत-कलजित-परभृत-कण्ठरुते ॥३॥
यतीन्द्र-जीवन पालित-सज्जन देव जनार्दन शुद्धमते।
एहि भजनधन कृष्ण सजलघन सिञ्च हृदयवनमिष्ट-नते ॥४॥

सूत्रधारः। (नान्द्यन्ते)
आदावन्ते च मध्ये च हरिर्यस्य कृपामयः।
लीलामाधुर्य-विस्तारी धन्यो भक्तः सुरोत्तमः ॥५॥

भारतवर्षस्य कल्याणमयं वक्षः सदा स्नेहदानेन पुष्णाति न केवलं भक्तं, समगोत्रां भक्ताञ्च। यासु पुनर्मैवाराभर-मीरा सर्वथा सर्वोत्तरा। पुनः— सुखाय चैतद्यदद्य वयं तादृश्याः श्रीश्रीमीरादेव्या भक्तिधर्म-महिमपूतायाः पवित्रं जीवनमधिकृत्य पश्चिमवङ्ग-शिक्षापरिषदध्यक्षेण डक्टर-श्रीयतीन्द्रबिमल-चतुर्धुरीणेन भक्तिभावनया विरचितम् "अमर-मीर"-नामकं संस्कृत-नाटकं प्रयोक्ष्यामहे।

"अमरमीर" नाटकस्य छन्द:सूची

(पार्श्वस्था अङ्काः पद्यानाम्)

— ❀ —

॥ अमर-मीरम् ॥

(नाटकम्)

[डक्टर-श्रीयतीन्द्रविमल-चतुर्धुरीण-विरचितम्]

नान्दी। नमामि मीराममरां गुणोत्तरां
ध्यानैकसारां हरिनाम-तत्पराम् ।
विबुद्ध-वैराग्य-कषायिताम्बरां
पीताम्बर-प्रेम-समुज्ज्वलान्तराम् ॥ १

अयि चिरसुन्दर मम हृदि कन्दर एहि निरन्तर-भक्तगते।
तान्त-कुसुमशर-कान्त-कलेवर शान्त-युवतिजन-चित्तधृते ॥२॥
चरण-समर्पित-नूपुरशिञ्जित-सन्ततनिर्जित-हंसपते ।
अधर-रसाप्लुत-वेणुविनिःसृत-कलजित-परभृत-कण्ठरुते ॥३॥
यतीन्द्र-जीवन पालित-सज्जन देव जनार्दन शुद्धमते ।
एहि भजनधन कृष्ण सजलघन सिञ्च हृदयवनमिष्ट-नते ॥४॥

सूत्रधारः। (नान्द्यन्ते)

आदावन्ते च मध्ये च हरिर्यस्य कृपामयः ।
लीलामाधुर्य-विस्तारी धन्यो भक्तः सुरोत्तमः ॥५॥

भारतवर्षस्य कल्याणमयं वक्षः सदा स्नेहदानेन पुष्णाति न केवलं भक्तं, समगोत्रां भक्ताञ्च। यासु पुनर्मेवारामर-मीरा सर्वथा सर्वोत्तरा। पुनः— सुखाय चैतद्यदद्य वयं तादृश्याः श्रीश्रीमीरादेव्या भक्तिधर्म-महिमपूतायाः पवित्रं जीवनमधिकृत्य पश्चिमवङ्ग-शिक्षापरिषदध्यक्षेण डक्टर-श्रीयतीन्द्रविमल-चतुर्धुरीणेन भक्तिभावनया विरचितम् "अमर-मीर"-नामकं संस्कृत-नाटकं प्रयोक्ष्यामहे ।

किन्तु कथं चिरायते मम परमनाट्यकुशला नटी ? (सानन्दं) अहो ! नेपथ्य-कर्मविधानं समाप्य मम चिरशुभङ्करी देवी इत एव हासोत्तरा समागच्छति। देवि ! देवि ! त्वामदृष्ट्वा यथा दुःख-मलिनमासीन्मम हृदयं तथैव हठात् सुखोद्वेलितं जातं त्वत्फुल्ल-वदनारविन्द-दर्शनेन। देवि ! सर्वं मम जीवनस्य सुखं तव हास्ये निहितम् आस्ते—तत् कथमपि न त्वं मम चक्षुषो-रन्तराले गच्छ। न वा कुरु वदनं हास्यविधुरम्।

नटी। (हरिं ध्यात्वा स्वगतम्) अहो !

किन्नाम वस्तु हृद्देशे भक्तस्य राजते शुभम्।
यस्य सम्बन्धमात्रेण विलासः सततं हरेः॥६॥

तद्वनमालि-सकाशे नित्यं प्रार्थये।

सूत्रधारः। (स्वगतम्) अहो चिरमोहिनी एतादृशी दृष्टिः प्रियाया या धराया अपि शिरोधरां सर्वथाऽतिक्रामति, निमेष-दर्शनेनैव मम चेत ऊर्ध्वादूर्ध्वतरं देशं संनयति च। (प्रकाशम्) देवि ! कथमन्यमनस्केव दृश्यसे ? अपि मया किमप्यशोभनमाचरितं तव दुःखकरम् ?

नटी। नहि नहि देव ! मम दुःखकराचरणे न मम प्रिय आस्ते कथमपि समर्थः, कदापि न। यथा भोजराजो न जनयामास दुःखं श्रीमीराया हृदये। किन्तु नारीणामदृष्टं चिरसूक्ष्मं गहन-प्रवेशि क्षुरधारं किल, यस्य अयनं देवा न जानन्ति, कुतो मनुष्याः ? मया मन्यते मेवारराज-वंशस्य भोजराजोत्तरं सर्वं दुःखं समजनि श्रीमीरादेव्याः पतिगृह-त्यागहेतोः।

सूत्रधारः। देवि ! तद्विषये कः सन्देहः ? तथाप्येतदवश्यं वक्तव्यं यत् सैव समग्र-शिशोदिया-राजवंशस्य श्रेष्ठमलङ्करणं, निखिल-भारतवर्षस्य च युगयुगान्तरीय-पुण्यविभूषणमतुलनं भागवत-प्रेमसुधानिर्झरिणी च। भगवतः श्रीकृष्णचन्द्रस्यास्यसुधां या नियतं पिबति—जागतविषं तस्याः कमपकारं करिष्यति ?

नटी। किन्तु देव, दरीदृश्यते किल नितरां दुःखं भजन्ते भक्ताः, यन्-मानवैः सुदुःसहम्? आर्य! तत् कथं भवेत्?

सूत्रधारः। अत्र एकमेवोत्तरं मम मनसि आयाति।

इयं भगवतः साध्वि लीलेति हृदि चिन्तय।
स दुःख-कष-पाषाणे घृष्ट्वा भक्तान् परीक्षते ॥७॥

तथापि सर्वान्ते तद् विश्वसुखावहं भवतीत्यत्र न सन्देहः।

नटी। किन्तु देव! अहं सततं श्रीनिकुञ्जविहारिसकाशे प्रार्थये यथा सर्वेषां दुःखमपेतं स्यात्, किमुत भक्तानाम्। अन्येषां दुःखं नाहं सोढुं पारयामि।

सूत्रधारः। देवि! पश्य एतादृशमेव नारीहृदयं धारयन्ती जननी मीरादेवी जगतो दुःख-शतान्यपाकर्तुमेव नितरां जीवित-सर्वस्वं नन्दनन्दन-मुद्दिश्य रुरोद। तस्या आशीर्वादेन भगवती भक्तिमन्दाकिनीधारा भारत-स्योषरमप्यभक्तहृदयं चिराय विप्लावितवती। एतादृशीं तां देवि! सर्व-कल्याण-प्रस्रविणीं तव नयनयोरग्रत एव पश्य—

रायदासस्य शिष्यां तां भक्तिप्रीत-जनार्दनाम्।
विक्रमदेव-चक्रान्त-जर्जरितां महीयसीम् ॥८॥
ध्यान-जप-तपोधन्यां श्रीकृष्ण-दत्तमानसाम्।
इन्द्राणीं भैक्षसर्वस्वां कुर्वतीं नामकीर्तनम् ॥९॥

[उभौ प्रस्थितौ।]

(इति प्रस्तावना)

—०—

प्रथमोऽङ्कः

स्वीय-देवमन्दिरे आराधनरता मीरा ।

श्रीमीरा । (सङ्गीतम्)

वर्षाधारा शल्याकारा नयनधारासारा ।
कृष्ण-लोहित-मेघघटा भृत-पारावारा ॥ १० ॥
विश्वस्थली समाकारा सतत-तोयभरा ।
शस्यश्याम-स्नेहाञ्चल-लुप्तपादचारा ॥ ११ ॥
नाथस्य प्रवास-व्यथा भीषण-विषोत्तरा ।
मीराया नागर प्रभो क्रियतां द्रुत-त्वरा ॥ १२ ॥

प्रभो ! गिरिधर मीरा-नागर ! अनावृतशिरस्कं त्वां मुक्तवृष्टिधारा वृक्षतले मा पीडयतु । तव यातना मम हृदयं व्याधशल्यैरिव घट्टयति ।

त्वरितमेहि देव ! मम हृदय-निकुञ्जे, एहि तप्त-प्राणान् ममाचिरं शीतलय ।

बाल्यात् प्रभृति तव दर्शनानन्तरं त्वदाकृष्टमानसा नाहं जानाम्यन्यं कञ्चन पुरुषम् । कायेन मनसा वाचा त्वामेव ध्यायामि त्वय्येव जीवाम्यहम् ।

नन्वागतोऽसि मम वाञ्छित ! दीर्घकालात्
प्राणप्रभो ! क्व नु चिराय तिरोहितोऽभूः ।
प्रेक्षस्व नाति करुणं न हि तेऽपराधो
मीराऽहमेव सुतरामपराधिनी ते ॥ १३ ॥

तवापराधो न कदाचन भवति, सततमहमेवापराद्धाऽस्मि । (पादशब्दं श्रुत्वा चकितेव स्थिता) ।

(ततः प्रविशति राजमाता स्वकन्ययोदयदेव्या सह ।)

राजमाता। (जनान्तिके उदयदेवीमुद्दिश्य) अस्मिन् विशाले मन्दिरे कुत्रचन अस्या रसिक-नागरोऽवश्यमेवास्ते। मद्वचसा हतभाग्यं भोजं मे ब्रूहि, स स्वयमेवात्रागत्य-गोपनस्थानात् तस्य प्रेमद्वन्द्विनमाविष्कृत्य भवसागर-परपारे संप्रेषयत्विति।

उदयदेवी। (मातरमुद्दिश्य) मातः एषा कलुष-चरित्रा नारी अत एव स्वपरिवार-देवतां परमां शक्तिं श्रीदुर्गां विहाय श्रीकृष्णसुन्दरस्य पर-पुरुषस्य रूपराशिं स्तौति। मातः! निश्चितमहं द्रुतातिद्रुतं यामि येनाचिरात् पर-पुरुषमस्या अग्रजो मे निहत्य वीतचिन्तो भविष्यति चिरायेति।

राजमाता। तथा कुरु, त्वरितं याहि, भोजेन सहैवागच्छ। तावत्-काल-पर्यन्तं तिष्ठाम्यत्राहम्। (उदयदेवी बहिर्गच्छति।)

(अग्रेसरीभूय मीरामाहूय) मीरे! पर-पुरुष-प्रेमास्वादन-परायणे! मेवार-राजलक्ष्मी-नाम-दूषणकारिणि! कुलकलङ्किनि! अद्यैव भोजसहायतया त्वामस्माद्राज-प्रासादात् तव पर-पुरुषेण सहैव लोकोत्तरलोकं संप्रेषयिष्यामि। तद् ब्रूहि, क्व तव पर-पुरुषः?

मीरा। (ध्यानविवशा श्रीकृष्णमुद्दिश्य गायति—)

प्राणपते परितोषय मीराम्
उत्सुकिनीं भवदर्थमधीराम्।
नाथ न मामवधीरय दीनां
नाशय संचित-मानस-पीडाम्। १४॥
गिरिधर मीरामनोधन
द्रौपदीमान-सततरक्षण-वस्त्रवर्धनप्रवण।
प्रह्लादकारण-नृहरिरूपायण भक्तकुल-नित्यशरण।
वृन्दावनप्राण गोपीजनमोहन दासीमीरातुलनधन॥ १५॥

राजमाता। अहो प्रेमोन्मत्तान्धेयं कलुषिता नारी मामागच्छन्तीमपि न चक्षुर्भ्यां पश्यति। मम वचोऽपि न शृणोतीव। (पुनर्मीरामुद्दिश्य) अयि सतीशिरोमणे राजकुलकलङ्किनि! इयमहमागतास्मि, तव परपुरुष-

प्रेमप्रहरणाय। कुत्र तव रसिकेन्द्रचूडामणिः ? वक्षसि, वस्त्राभ्यन्तरे, अन्यत्र कुत्र वा ?

मीरा। मम हृदयेश्वरो हृदये मम वर्तते साम्प्रतम्। महता कष्टेन लब्धोऽसौ ममान्तिके तिष्ठतु नाम मातः।

राजमाता। अहो! परपुरुषनाम श्रुत्वाऽपि न त्वं लज्जसे। अहो प्रेमप्रगल्भानां नारीणां दशेदृश्येव।

मीरा। मातः! निश्चितं प्रेम सर्वविगाहि सर्वबाधाऽसहनञ्च।

राजमाता। अयि दुष्टे भ्रष्टे, पुनरपि प्रलपसि ? क्षणं तिष्ठ। तव कालाकाल-स्वामी भोज आगत्य साम्प्रतं तव परपुरुषं हृदश्छित्त्वा वहिर्नेष्यति। अहो इत एव स आयाति।

[उदयदेव्या सह प्रविशति भोजराजः।]

भोजराजः। (मातरं प्रणम्य) मातः भगिनी-मुखान्मयाऽस्याश्चरित्र-विषये सर्वं श्रुतम्। निश्चितमेवास्माकं वंशस्य चिरकलङ्कस्वरूपिणीयं देशा-दस्मान् निष्काषयितव्या, सहास्याः परपुरुषेण।

(परपुरुषानुसन्धान-तत्पर इतस्ततः परिभ्रमन्नपि पुरुषान्तरमप्राप्य मीरामुद्दिश्य) अये मेवार-कुलपावनि मारवार-राजदुहितः! कुत्र तव प्राणदयितः ? अप्यसौ त्वया वस्त्राभ्यन्तरे प्रच्छादितः ? कथं नासौ मन्दिरे दृश्यते ?

मीरा। सर्वभूतेषु तिष्ठति मम परमपुरुषः, तथा मम हृद्देशे। बाल्यात् प्रभृति तस्मायहं हृदयं दत्तवती ; कथमद्य तं विहाय जीविष्यामि ?

भोजराजः। किन्तु कथं तस्मात्त्वं मम जीवनस्य सर्वनाशकारिणी जाताऽसि ?

मीरा। देव! नाहं कदापि स्वेच्छातस्तव वाक्योल्लङ्घनं वाञ्छामि। भारतीया सहधर्मिण्यहं स्वकर्तव्यं सम्यगेव जाने, जाने च परिजनवर्गस्य भर्तुश्च सम्माननं कर्तुम्। किन्तु बाल्याद् यमुनातटविहारिणे दत्तहृदया न कदापि तस्यावमाननां सोढुं समर्थाऽस्मि।

उदयदेवी। अयि सत्यभाषिणि! परजन-मनस्तोषणकारिणि! शक्तिरेव उदयपुरवासिनां देवता, तां तु नारीं मन्यमाना परपुरुषापेक्षिणी त्वमकारणमुपेक्षसे निन्दसि च।

राजमाता। तस्मात्त्वं कलङ्किन्यसि।

मीरा। भगिनि! नाहं दुर्गादेवीमुपेक्षे निन्दामि वा। किन्तु नन्दनन्दनो मम केवलः पतिरत्र नास्ति कथञ्चन मम सन्देहः।

(श्रीकृष्णमूर्तिं प्रति दृष्टिं निधाय गायति)

प्रभो! दासीं कुरु मां
प्रिय दासीं कुरु माम्।
अहं दासिका, उद्यानपालिका नित्यदर्शनधनिनी।
वृन्दावनधाम-कुञ्जानुपम-त्वल्लीला-गायनी॥ १६॥
प्रियसेवना प्राप्तदर्शना लब्ध-स्मरण-वर्तना।
भक्तिभावना-वित्तशोभना लाभत्रय-विमण्डना।
हरे तव कृते वाटिकाशते पुञ्जित-वारिखेलना।
कुसुम-शत-शत-वेशभूषित-प्रियवीक्षणहसना॥ १७॥

(अहो मीरा-सुखम् अनुपमम्)

शान्तान्तःकरण आगतो मुनिगणः सन्न्यासी चायातस्तपसे।
ध्यानभजनरतः साधुः समायातः पूतवृन्दावनवासे॥ १८॥
मीराया हरिर्गम्भीर-गिरिधारी मनः कुरु धैर्यधारणम्।
अधरात्रे याते प्रेम-नदीपथे प्रभोः प्राप्स्यसि दर्शनम्॥ १९॥

नाथ! दासीं कुरु माम्।
चिरदासीं कुरु मीराम्॥ २०॥
दासीं कुरु दासीं कुरु अधमाम् इमाम्।
चिरदासीं कुरु मीरामधमाम्।
प्रभो दासीं कुरु माम्॥ २१॥

(मीरायास्तथाविधामवस्थां दृष्ट्वा भोजराजो विस्मयापन्नो जातः। उदयदेवी राजमाता च "नष्टासि, नरकं याहि, उद्बन्धनेन म्रियस्व"त्यादि-कटूक्तिं कृत्वा बहिर्गच्छतः।)

भोजराजः। (स्वगतम्)

प्रतारितः किं चिरमस्मि मीरया ममैव वायं सुतरां मतिभ्रमः।
भवेदियं वा प्रकृतेः परिच्युता स्थिरीकरोम्यत्र न किञ्चनोत्तरम्॥ २२

(प्रकाशम्) मीरे! किन्तु तव श्रीकृष्णं नाहं पश्यामि। सत्यं किं नु त्वं पश्यसि? उन्मत्ता वाऽसि।

मीरा। (सश्रद्धं परन्तु भीतिहीना सस्पृहमवलोकयन्ती) पश्य पश्य मम व्रजगोपी-धाटीहरणं नवनीत-चौरं मधुर-मधुलावण्यं श्रीकृष्णं मां लालयन्तं पालयन्तं पोषयन्तं च। किन्तु कथं, कथमसौ साम्प्रतं मह्यं रोषपरायण इव दृश्यते? (श्रीकृष्णं रोषात् प्रतिष्ठमानमिवाकलय्य)

नहि नहि नाथ परदेवेश मीराप्राणनाथ! न मां त्यज। न त्वद्विरहिणी अहं कदापि जीविष्यामि। (इति मूर्छति।)

भोजराजः। अस्या वचसा व्यवहारेण गतिप्रकृतिभ्याञ्च मनो मे न संशय-दोलां न च सिद्धान्त-शय्याम् अधिकर्तुं शक्नोति। तथा ह्युक्तः—

आविष्टा किमियं पिशाच-जनिना केनापि केनापि वा
नीता तन्त्रविदाऽथ चित्तविकृतिं स्वोपासनासिद्धये।
यद्वा व्याधिवशाद् विलुप्त-सदसज्ज्ञाना प्रमत्तायते
सिद्धान्तं प्रतिपद्यते समुचितं नास्मिन् मनः कञ्चन॥ २३॥

अन्यतश्च—

तदेकतानं हृदयं निराविलं
तदेतदक्लिष्टमनाहतं वचः।
तथा च भव्या निरुपद्रवा स्थितिः
प्रमापयत्यात्मनि संस्थितामिमाम्॥ २४॥

तत् समय एवात्रानुसर्तव्यः।

(सर्वे निष्क्रान्ताः।)

॥ समाप्तः प्रथमोऽङ्कः॥

—०—

द्वितीयोऽङ्कः

(श्रीमीराथा नवनिर्मितं देवमन्दिरम् । अदूरे श्रीकृष्ण-मूर्तिर्दृश्यते । श्रीमीरा केचन पुरुष-नारी-भक्तास्तथा छद्मवेशधारिणौ सम्राडाकवर-तानसेनौ)

(प्रविशति मीरा भक्तया सह ।)

(सङ्गीतम्)

मीरा । मम नयने विराज रे भक्तकृपाल ।
मोहनमूर्ते हे सुन्दर मनोहर रमलोचन विशाल ।
अधरे सुधारस-मुरली राजते कण्ठशोभिजयमाल ।
कटितट-किंकिणी मधुरनादिनी चरणे नूपुरो रसालः ।
मीरायाः प्रभुस्त्वं सज्जनसुखदायी भक्तवत्सल गोपाल ॥२५॥

(प्रविशति एकान्ते भोजराजः ।)

भोजराजः । (स्वगतम्) अहो ! अद्य अहं संगोपनं तिष्ठामि मीरायाः परपुरुषम् अनुसन्धातुम् ॥ सन्देह-दोलायामारूढस्य मे जीवनमधन्यमिव प्रतिभाति । ततः सन्देहस्य निरसनमेव केवलः पन्थाः । कष्टं भोः कष्टम् ।

सर्वो हि जायां परिगृह्य यौवने
दाम्पत्य-लीला-रस-मेदुरान्तरः ।
गार्हस्थ्यधर्मानुचितान् निषेवते
दुर्भाग्ययोगादहमत्र वञ्चितः ॥२६॥

मम तु—

दूरे दाम्पत्य-लीला न भवति रसना सादरा दारशब्दे
धर्मो गार्हस्थमर्मा विलयमुपगतः स्नेहतन्तुर्विशीर्णः ।
क्वेदानीं सा विधत्ते किमिति च मनसा ध्यायतः सर्वकालं
चित्तं मे तिक्तभावं भजति किमधुना मन्दभाग्यः करोमि ॥२७॥

इदानीं पुनः—

एनां परीक्षितुमहं सुचिरात् प्रयस्यन्
खिन्नोऽपि न प्रकृतमर्थमलं ग्रहीतुम्।
प्रच्छन्नभावमवलम्ब्य पुनः परीक्षे
पत्न्याः सतीव्रतविधीनहमद्य यत्नात् ॥ २८ ॥

तदत्र निभृतस्तिष्ठामि। (इति प्रस्थितः।)

मीरा। लभ्यो हरिर्न तुलसीदल-वन्दनेन
स्नानेन नैव न च मूल-फलाशनेन।
पानेन नापि पयसो न शिलार्चनेन
प्रेष्ठा! न चापि गृहिणी-परिवर्जनेन।
भक्त्या समृद्धतमया समनुष्ठितेन
लभ्यः स केवलमकैतव-साधनेन ॥ २९ ॥

भक्ता। अहो मनोहरं देवि! तव वचः। तव सङ्गीतेन देवा अपि निमेषात्तृप्यन्ति कुतो मनुष्याः; विशेषतो भक्तिमात्रजीविता वयम्। देवि! सङ्गीतमाध्यमेन एष मूलमन्त्रस्त्वयोदाहरणीयः।

मीरा। तथास्तु, शृणु सङ्गीतम्।

साधनं करणीयं रे मनो भजनं करणीयम्।
नित्यस्नानेन हरिमेलनं चेज् जलजन्तुर्नु भवेयम् ॥
फलमूलैर्हरिमेलनं चेज् जतुना प्रापणीयम् ॥ ३० ॥
तुलसीपूजया हरिमेलनं चेद् वृन्दावनं सेवनीयम्।
प्रस्तरार्चया हरिमेलनं चेच् शैलार्चनं करणीयम् ॥ ३१ ॥
तृणादनेन हरिमेलनं चेन् मृगादिभिर्लभनीयम्।
स्त्रीत्यागेन हरिमेलनं चेन्नपुंसकैः साधनीयम् ॥ ३२ ॥
पयःपानेन हरिमेलनं चेद् वत्सैर्नु प्रापणीयम्।
मीरा भणति विना प्रेम न हरिमेलनम्।
रे मनो भजनं करणीयम् ॥ ३३ ॥

काचन भक्ता। मन्ये देवि! तव सङ्गीतं देवानामपि प्रीतिकरं का कथा मनुष्याणाम्?

भक्तः। किन्तु वहिः पादशब्द इव श्रूयते।

(भक्ता निष्क्रान्ता)

(ततः प्रविशतः छद्मवेशधारिणौ सम्राडाकवर-तानसेनौ।)

आकवरः। (तानसेनमुद्दिश्य) प्रिय गायकवर तानसेन! अस्या अपूर्वं सङ्गीतं श्रुत्वा शरीरं मम रोमाञ्चितमिव प्रतिभाति। मन्ये! धरण्या धूलि-धोरणीं परित्यज्य वहूर्ध्वे स्वर्गलोके परमपुरुषपादपद्म इवाहं राजे।

वंशीवीणादिशुद्धा श्रवणमुपगता काकली कामिनीनां
मूर्छां कामप्यनैषीद् वपुषि मम विषेणेव विस्तार्यमाणा।
अस्या गानं त्वपूर्वं विनयति मनसः कल्मषं मे यदेतद्
भित्त्वा ब्रह्माण्ड-भाण्डं कमपि निजजनं दीनमन्विष्यतीव ॥ ३४ ॥

तानसेनः। सत्यमाह सम्राट् महामहिममय आकवरः, भारतीय-शास्त्रानुसारेण सङ्गीतमेव ब्रह्म। अस्या महामहिममय्याः श्रीमीरायाः सङ्गीते तस्यैव महाभावस्याभासं लब्ध्वा धन्यधन्याः स्मः। पुनः शृणोतु सम्राट्—

अस्याः प्रभो! यद्यपि गानपद्धतिः सङ्गीत-शास्त्रानुगता न सर्वथा।
कण्ठोऽपि मूर्छादिषु न त्वकुण्ठितः कामं सुरम्यैव तथापि गीतिका ॥३५॥

सम्राडाकवरः। (मीरामुद्दिश्य) महीयसि सन्त्रासपरतन्त्रे राजमहिषि! भवत्यै सभक्ति-प्रणामाञ्जलिर्विज्ञाप्यते। सत्यं सङ्गीतध्वनिर्भवत्या विलसति गहनाद् गहनाभ्यन्तरे, याति दूराद् दूरतरे, निमेषेण पर्वतशिखरे, सागरातलतले वा—निखिलं विश्वं मुहूर्तेन व्याप्नोतितमाम्। अधमजनस्य मम सभक्ति-कृतज्ञतोपहारोऽयं कण्ठहारः सकृपं परिगृह्यताम्।

मीरा। न हि, न मीरया श्रीकृष्णादन्यस्माज्जनात् किञ्चन कदापि परिगृह्यते।

आकवरः। तच्छ्रीकृष्णायैवासौ ग्रहणीयो देवाय पुष्पाञ्जलिरिव।

मीरा। (स्वगतम्) श्रीकृष्णायेति वदति, किं नु करणीयम्। (आकवरमुद्दिश्य) भगवान् गिरिधारी प्रतिगृह्णाति चेदसौ देयः।

आकवरः। भवती अनुमोदते चेद् देवस्य वैमत्यं न कदापि भवेत्। यतो भक्तेच्छैव भगवदिच्छेति मुनयो वदन्ति।

तानसेनः। (जनान्तिके आकवरमुद्दिश्य) सम्राट्! भक्तवरो भवान् भक्तदर्शनार्थं विघ्नशतमतिक्रम्यापि सुदूरमायातोऽस्ति। श्रेष्ठभक्तादर्शनानन्तरं नात्र विलम्बः करणीयः। न शोभनमकारणविपदामन्त्रणम्।

आकवरः। युक्तमाह भवान्, तत् साधायाव आवाम्।

(आकवर-तानसेनौ प्रस्थितौ।)

मीरा। अहो मनो मे कथयति हारग्रहणं कृष्णायापि न हितायेति। (दूरे दृष्ट्वा) अये! महाराज इत आयाति।

(द्रुतं समायातो राजा)

भोजराजः। अये भक्तिधर्मव्यभिचारिणि! कथं गृह्णासि नाम हारादिकं परपुरुषेभ्यः? केन दत्तोऽयमुपहारः? (कण्ठहारे लिखितं नाम पठति) सम्राट् आकवर इति।

(मीरामुद्दिश्य) अये दुरन्त-पापव्यवसायिनि! न कदाचन यवनः कश्चन राजपुतनाललनां काञ्चन द्रष्टुमपि शक्नोति। तादृशः कश्चनाधमोऽद्य साधुबेशधरो मद्गृहमासाद्य राजमहिमानं गरिमाणं महिषीं च कलुषीकरोति!

अहो धिग् धिग् मामधन्यम्। अये पापिष्ठे! अचिराद्दूरं याहि, निकटतमसरिद्धरायामात्मानं पातयित्वा कुरु गभीर-पातालगमनम्। नरलोके न कञ्चन पापवदनं दर्शय।

मीरा। महाराज! नाहं कदाचन दोषभागिनीति सत्यमेव। तथापि भारतीय-पत्नी मीरा पतिवचनमवश्यमेव पालयिष्यति।

भोजराजः। ध्रुवमेव तथा कुरु।

(गायन् प्रविशति भक्तगायकः)

हरिरभिरक्षति साधक-मानसम्।
जगति न कश्चिद् भवति विपश्चित्
कर्तुं भगवद्भक्त-विगानम्।
अपरिमितवल-द्विरदचरणतल-
पिष्टस्त्यजति न भक्तः प्राणम्॥ ३६॥
शतविल-कलसः कणमपि पयसः
स्रवति न यदहो किमिह निदानम्।
राधित-भगवान् विश्वे बलवान्
को हि नयेत्तं जनमवसानम्॥ ३७॥

समाप्तो द्वितीयोऽङ्कः।

तृतीयोऽङ्कः

(वानसनदी-जले प्राणांस्त्यक्तुकामायाः श्रीमीरायाः प्रवेशः)

मीरा। (गायति)

गर्जति श्रावण-नीलकृष्णघनः
श्रावणदिनं रे भावनासम्बलम्।
श्रावणवर्षण-सुखं मम मनः
हरिपाद-शब्द-श्रवणविह्वलम्॥ ३८॥
सौदामिनी सचकिता दिगन्तविस्तृता
प्रियानन-सुधाघन-हास्यधारा।
झरझरनिर्झरी-झञ्झाझल्लरी
प्रियपदशिञ्जिनी-सुखधारा॥ ३९॥
शीतलपवनः प्रियमधुस्पर्शनः
वहति रे सावेगं प्रेमोच्छलम्।
प्राणमनोहर गिरिधरनागर
मीरा गायति गानं सुमङ्गलम्॥ ४०॥

हे मीराप्रभो जगन्नाथ निखिलकल्याणकारण। महाराजो वाञ्छति मम प्राणनाशम्। आदिष्टा चास्मि अदूर-नदीजले प्राणत्यागाय। ध्रुवं तथापि तवाज्ञया मया तथा करणीयम्। यतो बाल्यादसि त्वमेव मम पतिः—ललनायाः पतिं विना का वाऽन्या गतिः? मायाकायधारिणी ललना नाहं देव! भवेयम्।

वर्षासु पूर्णकाया स्रोतस्वती वहति कोटिमदस्राविद्विरदवेगेन—शीर्णकायाऽहं निमेषादेव तत्र निमज्जेयम्। तत्र वा अत्र वा—नरलोके वा परलोके—अहं तव श्रीचरणदासी। का मम भीतिः पुनश्च चिन्ता? किन्तु कृपालुस्त्वं कथं वा तिष्ठसि दूरे?

(सङ्गीतम्)

व्यथते मम नयनं तव दर्शन-सुखहीनम्।
विरहात्तव दुर्वहमिव संहृत-सुख-जीवनम् ॥४१॥
तव पदसम्भव इति निखिलरवः
जनयति हृदि गुरु-शब्दम्।
तव पथि नयने ददती शयने कलये रजनीमब्दम् ॥४२॥

किन्तु नाथ! कथं वा स्यान्मे मनोवेदनम्? विचित्रा खलु तव सृष्टिः। विद्यतेऽत्रालोकेन सह गाढं तमः, सुखेन सह दुःखम्, श्रीरामचन्द्रेण सह दशाननश्च।

यथा तथा वा भवतु, यद्येतदेव तव विधानं—मया नदीसलिले प्राणत्यागो ध्रुवं करणीयः। (नदीतटात् सलिले पतनाय उद्युक्ता भवति)।

(ततः प्रविशति रायदासः।)

रायदासः। (पतन्त्या मीरायाः पुरतः स्थित्वा) का नाम भवती दिव्यालोकेन जगत् समुज्ज्वलयन्ती जीवनावसनाय यतते? अहो बुध्ये—अत एव मम ध्याने सञ्जाता बाधा, प्रभोश्चादेशोऽत्रागमनाय। तच्छृणु मातः! न तव जगत्त्यजनं भगवदुद्दिष्टम्। झञ्झापवनो वाति, सौदामिनी च

स्फुरति मुहुर्मुहुः। नैष क्षणो देवि समालपनाय। रायदास-नामधारी दीनातिदीनः श्रीकृष्णदासानुदासोऽहम्। अदूरत आस्ते ममाश्रमपदम्। तत्रागत्य देवि! ममाश्रमस्थानं पूततरं कुरु।

मीरा। (स्वगतम्)

भरो धरायाः खलु मामकं वपु-
र्यदित्थमासीदवधारितं मया।
न तत्तथेति प्रतिपद्यतेऽधुना
किमन्यथा स्याद् घटनैवमद्भुता॥ ४३॥

हे गोपीप्राणधन! लीलाविहारिन्! यदीदृशी तवेच्छा, तथा भवतु नाम। ममेच्छया नाहं किमपि करोमि। मम जीवनरक्षणं त्वदभिप्रेतम्—तथा भवतु नाम।

(रायदासमुद्दिश्य) ऋषिसत्तम! यतो भवान् मम हृदयनाथपथानुसारी—ततो भवता सह यामि भवदाश्रमपदम्। नाथस्येच्छा विजयताम्।

(उभौ निष्क्रान्तौ।)

समाप्तस्तृतीयोऽङ्कः।

चतुर्थोऽङ्कः

रायदास-सकाशे मीराया दीक्षा।

(प्रविशति मीरा गायन्ती।)

(सङ्गीतम्)

मम प्रभुर्गिरिधारी कोऽपि न द्वितीयः।
मयूर-मुकुटविशोभी स हि प्राणप्रियः।
शङ्ख-चक्र-गदा-पद्म-कण्ठमालाश्रयः॥ ४४॥
माता पिता भ्राता न कोऽपि ममात्मीयः।
वाद एष विदितः सर्वत्र नाद्य गोपनीयः।
कुलमानत्यागान् मीरा त्यक्ता लोकह्रिया॥ ४५॥
विहिताश्रुनिषेकायाः सत्य-प्रेमधिया।
मिलितो भवतु त्वरितं मम प्राणप्रियः॥ ४६॥

अहो ! अवसितं मम दाम्पत्यजीवनं दशवर्षंव्यापि। लब्धञ्च जीवनस्य वहुतिक्त-फलम्। श्वश्रूर्ननान्दा सर्वा अपि राजपरिवाररमण्यो ममाहितैषिण्यो नरकज्वालं मां ज्वालयामासुः। किन्तु तेन मम किम् ? येनानिर्वचनीयेन सच्चिदानन्दविग्रहेण नित्यशुद्धबुद्धमुक्तेन परमपुरुषेण श्रीकृष्णेन सह करोम्यहं नित्यवसतिं तस्य कोपं विना, नान्यस्य क्रोधादिकमहं भीतिजनकं मन्ये। (गायति)

गलितो मम गृहपाशः।
संसृतिवन्धन-निखिलपरिजनः क्षणिको बुद्बुदभासः ॥ ४७ ॥
न हि यो निरयाद् रक्षति सुभयात् तिष्ठतु भर्ता स खलु हताशः।
दग्ध-हृदय मम भव भव-निर्ममेधि च गिरिधर-चरणे दासः ॥ ४८ ॥
परिहर निलयं लम्भय विलयं लज्जां वर्जय कटितट-वासः।
व्रजभूतल-रज उद्धूलय भज कृष्णं नश्यतु शमन-त्रासः ॥ ४९ ॥

अहं हि सम्प्रति—

चिरं चित्ते कोपं परुषगृहपतिः पुष्यतुतमां
चिरं पौरोभाग्यं भजतु जननी पत्युरपि वा।
विराजन्ती कृष्णे परमपुरुषे चिन्मय-तनौ
तृणीकुर्वे सर्वं मरजगति गर्वं तनुभृताम् ॥ ५० ॥

पुनस्तस्यैव परमकृपया मयाऽद्य गुरुरूपेण लप्स्यते भागवत-द्युतिमयः श्रीश्रीरायदासः। सर्वेषु विषयेषु शिक्षाऽवश्यं करणीया चेत् सर्वोन्नत आध्यात्मिकविषये सा नितरां करणीयैव। अहो ! इत एव देव आयाति।

(तत्र प्रविशति रायदासः)

रायदासः। आर्ये राठोर-रतनकन्यके मेवारराज्यलक्ष्मि ! कीदृशी तव भावना विलसति ?

मीरा। देव ! सर्वं कुशलम्। शिक्षणीयाऽस्मि देव सर्वेष्वध्यात्म-विषयेषु।

रायदासः। आबाल्यात्त्वमात्मानं समर्पितवती भगवतो नन्द-नन्दनस्य पादपद्मयोः। अध्यात्मविद्या तव स्वभावत एव राजते। अथवा त्वं स्वयमेवाध्यात्मश्रीरद्य मेवार-राजान्तःपुरे विग्रहधारिणी वर्तसे। महामहिमान्वितं खलु भारतीय-ललनाकुलम्। कालेनास्तं याते भारत-ललना-गौरवमहिम-विभावसौ विश्वपालिनी अध्यात्मश्रीस्त्वं नारीवेशं धृत्वा समागतवती। तन्मातस्तथा कुरु, यथा त्वयाहृतेन धर्मबलेन भारतवर्षस्य मातृजातिः पुनरुन्नतेरुन्नततमं शिखरमारोह्यति। श्रीकृष्णः स्वयमास्ते तव चिरसहायः। श्रीकृष्णस्य विहारभूमिरासीद् वृन्दावनतो द्वारकाधाम-पर्यन्तम्।

भगवन्नाम-कीर्तन-प्रचारणेन कुरु त्वमेतत्-स्थलमाकाशं पातालं धरण्या धूलिराशिं चापि हरिनामपरिपूरितम्। हरिनाम्ना सर्वे हसिष्यन्ति रुदिष्यन्ति उत्थास्यन्ति पतिष्यन्ति नर्तिष्यन्ति भूमौ लुठिष्यन्ति च।

सङ्कीर्तनेन हरिनाम-महामनोस्ते
सर्वा दिगस्तु मुखरा सनभःसमीरा।
तेनेह पक्षिपशवो मनुजैः समेताः
सर्वे रुदन्त्वथ हसन्तु लुठन्तु भूमौ॥ ५१॥

अपि च—

स्वर्गायतां नरकमस्तु रजः सुवर्णं
ज्योत्स्नायतां तिमिरमस्तु मरुः सशस्यः।
त्वं नन्दनं कुरु धरां मरणावसन्नां
संस्थापयाशु मनुजान् हरिभक्तिमार्गे॥ ५२॥

मीरा। तद्देव! मया कः पन्था अनुसरणीयः?

रायदासः। पन्थाः सरल एव। जननि! त्वमसि स्वभावसुकण्ठी। मनोमोहन-स्वर-लय-तान-युतपदैः सङ्कीर्तनमार्गेण कुरु त्वं विश्वमिदं हरिपथानुगामि। भक्तिमार्गे प्रचोदय सन्तानदलं साम्प्रतं विपथाभिमुखम्। कुरुचिं सुरुचित्वे परिणमय। नरकं कुरु स्वर्गम्। तमः कुरु आलोकम्। धूलिं

कुरु सुवर्णम्। जगत् स्वर्गायताम्। मरुभूमिश्च नन्दनायताम्। नृपकन्या नृप-सहधर्मिणी त्वं निखिलविश्वस्य शाश्वताध्यात्मराज्ञी भव।

मीरा। गुरुदेव! भवत आशीर्मम शिरसि पुष्पासारैर्वर्षतु। जन्म मम सार्थकं भवतु। देवदेव! त्वदाशीर्बलेन मम पुरत एव मम पतिं गिरिधारिणं पश्यामि।

रायदासः। मातः! तव शाश्वतपतिमुद्दिश्य नामकीर्तनं कुरु।

मीरा। (गायति)

महाराज! मम कृपापारावार!
मा कुरु मां विरहानलदग्धां
दयस्व मयि दयासार॥ ५३॥
वारि विना पङ्केरुहं चन्द्रहीना रात्रिः।
त्वां विना तथा मम परा दुःखार्तिः।
विरहदावज्वाला-दग्धपञ्जराकुला
मीरा तव त्यक्ताहारा विश्वसारात्सार॥ ५४॥
नन्दनन्दन स्वामिन् धृतगिरिभार।
गिरिधर सुधासारात्सार!
शोकविदग्धां सौख्यस्निग्धां
विधेहि मामनुकम्पासार॥ ५५॥
नास्ति मम बलमखल त्यज च्छल-
मुदेतु भगवन्महिमाऽपारः।
त्वमसि गुणिमणिरहमगुण-खनि-
र्दयस्व दयित मम मौक्तिकहार॥ ५६॥
मानं पालय लज्जां कालय
भवदनुगायाः सारात्सार!
त्यक्ताहारां मुक्तविहारां
कुरु मां चरणे करुणाधार॥ ५७॥
नियतं दीनो जलमिव मीनो
घनमिव चातक इष्टासारः।
याचे त्वामहमुज्ज्वलविग्रह-
मङ्गच्छवि-जित-कान्त-मसार॥ ५८॥

रायदासः। तव सङ्गीत-माधुर्यं पायं पायं लब्धापरिसीमानन्दोऽहं नित्यशुद्धबुद्धमुक्तसच्चिदानन्दसकाशे प्रार्थये—

देवस्ते दुःखशोकानपनयतु हृदः प्रापितान् बन्धुवर्गैः
सिच्यादुच्चावचत्वं गतमतिकरुणो रूढ-वैराग्य-बीजम्।
निष्ठामाप्ता स्वयं त्वं हरिभजनविधौ त्वादृशीरन्यनारीः
कुर्या अध्यात्मविद्याध्ययनविगलिताशेषसंसारभाराः॥ ५६॥

असौ देवदेवस्तव प्राणनाथो न केवलं तवैव दुःखराशिं विदूरीकरिष्यति, परन्तु विश्वार्तिराशीनपि चिराय निराकरिष्यति, मातृजातेर्वदनमण्डलञ्च चिराय त्वन्माध्यमेन मधुस्मितविमण्डितं करिष्यति च।

मीरा। गुरुदेव! त्वदाशिषा धन्यास्मि। प्रभुर्मम विजयताम्।

रायदासः। वत्से! त्वमसि अर्चनाराधनोपासना-प्रार्थनाविग्रहधारिणी। देवार्चनसमये विधिक्रमेण क्रियन्ते सप्त कृत्यानि। तद्यथा दीपज्वालनं, धूपदानं, पुष्पाञ्जलिप्रदानं, शङ्खवादनं, घण्टास्वननं, चामरव्यजनं, नैवेद्य-निवेदनं च।

तत्र, तव जीवनस्य समग्रभक्तिरसं समाकृष्यात्मानं ज्वालयित्वा त्वं राजसे दीपरूपा।

स्वजीवन-समग्रज्ञानराशिमाहृत्य आत्मानं धूपीकृतवती त्वम्।

मीरा। देव! भवतां स्नेहो मां सर्वमङ्गलकृत्येषु प्रोद्युक्तां प्रोद्बुद्धां च करोतु।

रायदासः। स्वजीवन-प्रेमोद्यानपुष्पराशिं समाहृत्य श्रेष्ठपुष्पाञ्जलि-र्देवार्चनाया असि।

सङ्गीतझङ्कारेण समग्रजीवनं झंकारमयं कुर्वती शङ्खस्वरूपिणी च मातः सत्यमसि त्वम्।

समग्रजीवन-वाणीराशिमुच्चैः समुद्घोष्य आत्मानं घण्टारूपेण च वादयसि त्वम्।

शीतलता-कोमलता-गुणगुच्छ-समाहारेण आत्मानं चामरीकृतवत्यसि त्वम्।

समग्रजीवन-गुणशक्ति-सौन्दर्यमाधुर्यैश्वर्यराशिं समाकलय्य स्वयं नैवेद्यं भूत्वा राजसे त्वं देवार्चने।

सत्यं देवि ! मूर्तिमती देवपूजा त्वं स्वयमेव ।

मीरा । इयं स्नेहप्रसूतोक्तिर्भवताम् । केवलं दीनहीना श्रीकृष्णदासानुदासदासी खल्वहम् ।

रायदासः । श्रीकृष्णस्य एकान्तदास्येव महाराज्ञी । शृणु मातः ! ततोऽसि त्वं नित्यसिद्धा, नित्यमुक्ता, नित्यपूर्णा च । नास्ते प्रयोजनं तत्त्वतस्तव दीक्षायाः । तथापि पूतहोमाग्नि-प्रज्वलनपूर्वकं भगवच्छ्रीकृष्णादेशात्त्वां लौकिकरीत्या करिष्ये दीक्षिताम् ।

मीरा । धन्यास्मि ।

रायदासः । (अग्निं प्रज्वल्य) [सङ्गीतम्]

दैन्यनिवारण विघ्नविनाशन सुखविकाशन एहि रे ।
संसारतारण विमोक्षकारण मरणवारण पाहि रे ।
भवभयभञ्जन कालियगञ्जन नित्यनिरञ्जन एहि रे ।
विश्ववाञ्छन शिखालाञ्छन शोकसान्त्वन पाहि रे ॥ ६० ॥

(उभौ प्रणमतोऽग्निम् ।)

रायदासः । मन्त्रं ग्रहाण । (कर्णे मन्त्रं कथयति ।)

मीरा । कृतार्थाऽस्मि । गुरुदेव ! कोटिशः प्रणामान् विज्ञापयामि ।

समाप्तश्चतुर्थोऽङ्कः ।

पञ्चमोऽङ्कः

भोजराजस्य पश्चात्तापः

(प्रविशति भोजराजः)

भोजराजः । (दीर्घं निःश्वस्य) हन्त भोः

भगवति दृढभक्तिर्या हि वृन्दावनेन्दौ
कलुषित-जनजुष्टा वृत्तिरस्याः कथं स्यात् ।
नरपतिपद-दम्भान् नैतदालोचितं प्राक्
परिणमति फलं तन्मूर्खताया ममैतत् ॥ ६१ ॥

अहो शून्येयं विशालपुरी। मम प्राणाभ्यधिका मीरा गभीरदुःखेन त्यक्तवती पुरीमिमाम्। पुनस्तत्र मिथ्यासन्देहपरायणोऽहं तस्या गृहत्याग-कारणमस्मि इति अनुतापानलो मां दहत्यनिशम् अन्तर्ज्वालम्। किं नु मया करणीयम्? को वाऽत्र प्रतीकारः?

किं राज्यं वनिताविनाकृतमिदं त्यक्त्वा श्रयिष्ये वनं?
प्राणान् वा महिषी-वियोगविधुरान् नेष्यामि शेषां दशाम्?
विश्वासप्रवणां मयि प्रणयिनीं निर्वासयन् कामिनीं
गन्ता रौरवनारकं ध्रुवमहं हे देव मां तारय॥ ६२॥

(इति रोदिति।)

अहो पादशब्द इव श्रूयते।

(ततः प्रविशतो राजमाता भ्राता विक्रमदेवश्च)

विक्रमदेवः। अग्रज! कथमुन्मना इव लक्ष्यसे राजकर्मपरिचालन-व्यापारे मनो न निधीयते चेत् सर्वं ध्वंसं यास्यति।

एका गता यदि ततो विमनायसे किं
पत्नी पुनस्तव परा धरणीयमास्ते।
भूपा यशस्विपदवीं समुपागताः प्राक्
सेवां विधाय धरणेर्न तु हा रमण्याः॥ ६३॥

अपि च—

द्विभार्या राजानः प्रथित इति वादः पृथुतया
तयोर्ज्येष्ठां पृथ्वीं कथयति कनिष्ठां तु रमणीम्।
सुदुष्प्रापा पृथ्वी न पुनरितरेति प्रतिभया
सतीं सीतां त्यक्त्वा धरणिमपुषद् रावणरिपुः॥ ६४॥

राजमाता। वत्स! दुर्मनायमानो मा भव। न त्वद्वदन-कमल-दर्शने समर्थाऽस्मि। किं वा घटितम्?

भोजराजः। मातः! सर्वं ज्ञातं भवत्या। यदा प्रभृति तव वधूमाता राजपुरीं त्यक्तवती, तदा प्रभृति जगदिदं मम श्वापदसङ्कुलं गहनारण्यमिव

प्रतिभाति। यदि सा स्वेच्छातोऽगमिष्यत्, तत् सहनीयमभविष्यत्। किन्तु वाक्यवाण-जर्जरिता सा प्राणत्यागायानुरुद्धा मया। अहो मे चित्तज्वाला श्मशानानलज्वालातोऽपि भयङ्करी।

माता। अहो!

त्वं दूयसे किमिति दार-विनाशहेतोः
स्वाभाविकी गतिरियं भविनां भवेऽस्मिन्।
पत्न्या वियोगविधुरस्य कथाऽस्तु दूरे
दोषाय नो बहुपरिग्रहताऽपि राज्ञः॥ ६५॥

एषा नु स्वाभाविकी गतिः। राजा न शोभते महिषीं विना। ततो नु श्रीरामचन्द्रेणापि सीता-प्रतिकृतिः कृता बभूव। वत्स! त्वयाऽवश्यमेव दारान्तरं ग्रहणीयम्। राज्ञः सत्पात्रप्रभावः कथं भवेत्? का नाम राजकन्या तवाभिप्रेता?

विक्रमदेवः। अग्रज! अनुजेन मया न भवान् उपदेष्टव्यः। केवलं ब्रवीमि जनन्या उपदेशो भवता परिपालनीय एव। (सक्रोधम्) का नाम स्पर्धा तस्या दीनाया हीनायाश्च नार्याः? क्षुद्रराजन्यकस्य कन्या सा अस्मन्महाकुलमानीता हीनतां त्यक्तुं न समर्था—परन्तु गर्वान्विता यथा तथा वा करोतु कथं तदस्माभिः सहनीयम्? वादसमये पतिः पत्नीं गृहत्यागाय आदिशति ध्रुवम्; किन्तु का नाम पत्नी तदादेशमनुपालयति?

संप्राप्ते कलहे निरर्गल-गलौ जायापती स्तो यदा
का वा वाग्युषती निरेति न मुखात् कोपात्तदानीं तयोः।
का सा मानधना तथेति वचनं स्वीकुर्वती स्वामिनः
संकल्पं मरणाय या प्रकुरुते पत्नीं विना तावकीम्॥ ६६॥

ततो मातुरुपदेश एव वरणीयतम इति ध्रुवमेव। इयं कुलत्यागिनी विधर्मिणामपि लोभन-कारणमिति ततः कथं चेतो भवतो दूयते?

भोजराजः । भ्रातः ! एषा धारणा अन्यायेन पोषिताऽस्माभिरिति मह्यं साम्प्रतं प्रतिभाति । भगद्भक्तायास्तस्याः पुनः का नाम जातिः ? पङ्कजिनी सा पङ्कस्य वहूर्ध्वे राजते ।

विक्रमदेवः । नाहं विषयेऽस्मिन् विश्वसिमि । कृष्णध्यानादि-विषयेष्वपि सा छलमाश्रयतीति नास्ति तत्र सन्देहः । तस्या गाणश्रवणमात्रं श्रीकृष्णो गोलोकं त्यक्त्वाऽधो भूतले निमेषादवतरति इति तस्या गर्वोऽहेतुक एव ।

निर्बीजेन निरन्तरेण तपसा संशोषयन्तस्तनुं
योगीन्द्रा न भवन्ति हन्त सकृदप्यालोकितुं यं क्षमाः ।
एषा तं नव-तापसी पतिसुहृद्द्वेषव्रते दीक्षिता
प्रत्यक्षीकुरुते सदेति वदतां धिग्धिङ्मृषा-भाषिताम् ॥ ६७ ॥

माता । विक्रमदेव ! धैर्यमवलम्बस्व । किन्तु वत्स भोज ! अपि प्रस्तावो मम त्वयाऽनुमोद्यते ?

भोजराजः । मातः, अतुलनः सदा मातृस्नेहः । किन्तु पुनर्विवाहो मया न कदापि स्वीकरणीयः । दोषहीनायास्तस्यास्त्यजनेन जीवनं मम सर्वथा जातमधन्यम् । पुनस्तद्धेतुकानि एव राज्यस्याशान्त्यादीनीति मे गभीरो विश्वासः । मीरां विहाय नाहं कदाचनान्यां कामपि पत्नीरूपेण स्वीकरिष्यामि । अहो ! निर्दोषसीतासमा विसर्जिता साऽद्यापि प्राणान् धारयति वा न वेति को जानाति ?

माता । अहो धिगधन्यां माम् । अनेन प्रकारेण मज्ज्येष्ठपुत्रजीवनमतिवाहितं भविष्यतीत्यसहनीयमेतत, इतः सन्न्यासिनां जीवनं शतशो वरम् । यतस्तत्र नास्ति ध्रुवं स्मृतिवृश्चिकदंशनज्वाला ।

भोजराजः । मातः क्षमस्व माम् अबोधं सन्तानाधमम् । किन्तु मातः ! मद्धलवदिच्छां भवत्याः सकाशे निवेदयितुं वाञ्छामि ।

माता । निश्चितं तदकपटं ब्रूहि ।

भोजराजः। श्रूयते सा किल—

मयाऽनुशिष्टा मरणाय कोपिना
गृहं परित्यज्य रुषाऽभिमानिनी।
समेत्य वृन्दावनधाम वन्दितं
हरेरुपास्ते चरणौ समाधिना ॥ ६८ ॥

अपि च—

गायन्त्याः किल तत्र तद्गतधिया प्रौढं यशः श्रीहरे-
र्देवः सन्निधिमश्चति प्रतिदिनं तद्गान-शुश्रूषया।
विश्वं विस्मरतीव गानसमये गानावसाने पुनः
प्रत्यक्षीभवतेव सा भगवता प्रस्तौति वाचं मुहुः ॥ ६९ ॥

कथाव्यपदेशेन सैकदा मामकथयत् यत् सा वृन्दावने स्थातुमैच्छदिति। यद्यद्यापि प्राणावशेषं सा तिष्ठेत्तर्हि तत्रैव वर्तेत। मातः! श्रीवृन्दावनधामतो राज्यलक्ष्मीमहं स्वीयान्तःपुरमानेतुमभिलषामि।

विक्रमः। (सक्रोधं स्वगतम्) अहो पत्नीप्रेमोन्माद एष राजा सर्वं कर्तुं शक्नोति। किं करोमि?

(राजानमुद्दिश्य) भवान् राजा, पुनश्चाग्रजः। तथापि विवेकप्रेरितो वदामि न तस्या वदनमप्यस्माभिरन्तःपुरेऽस्मिन् दर्शनीयम्। अथवाऽविचारणीयं न खलु राजचरितं प्रजाभिः। प्रजापुञ्जो वा किं चिन्तयिष्यति विषयेऽस्मिन्?

भोजराजः। विक्रमदेव! प्रजानां भावना ममैव, न तव।

विक्रमः। तस्मात् स्थानत्याग एव मयाश्रयणीयः।

(सक्रोधं बहिर्गच्छति।)

भोजराजः। मातः! प्रार्थये खलु तवानुमतिं राजलक्ष्म्याः पुनरानयनाय।

राजमाता। वत्स! मातुः सुखं पुत्रसुखमेव। पुनश्च त्वं राज्यशासकः। त्वयि च निवसति मम मेवार-राज्यलक्ष्मीः। त्वन्मतेन यदि साऽऽनेतव्या, तत्तथा विधेहि।

भोजराजः। मातः! अतुलनीयः खलु स्नेहस्तव सन्तानं प्रति। राजवेशं परित्यज्य निष्किञ्चन-सन्न्यासिवेशेन यामि वृन्दावनम्। यस्य धूलिकणा अपि पवित्रतमाः। पुलकावेशाद् रोमाञ्चमवाप्नोति मम शरीरम्। अहो मम भाग्यस्य परा काष्ठा—

मुकुन्द-पादाब्ज-परागपूतं
मुकुन्द-बाहूद्धृत-गण्डशैलम्।
मुकुन्द-नामाङ्कित-वृक्षपत्रं
मुकुन्द-वृन्दावनमाश्रयिष्ये ॥ ७० ॥

मातर्देह्याशीर्वादान्। मातर्जयस्तव जयः।

माता। पुत्र! जयस्व। श्रीभगवांस्त्वां सर्वदाऽवतु।

(उभौ निष्क्रान्तौ)

(समाप्तः पञ्चमोऽङ्कः)

षष्ठोऽङ्कः

[सन्न्यासिवेशधरस्य भोजराजस्य वृन्दावनागमनम्।]

भोजराजः। अहो मे मूर्खताया निःसीमता!

कार्याकार्य-विवेकबोध-विधुरो योऽहं पर-प्रत्ययात्
पातिव्रत्य-महीयसीं गुणवतीं पर्यत्यजं प्रेयसीम्।
सा दृष्टा न तथापि मह्यमिति मे संप्रत्ययो नान्यथा
स्यान्मे दुष्कृतिनो महात्मसुलभं वृन्दावनालोकनम् ॥ ७१ ॥

वृन्दावनञ्च—

एतद्देव-विलास-भूमिरवनौ स्वर्गात् परस्तादिदम्
आलोकश्चिरमत्र सर्पति हरेरानन्दधारा परा।
लीलाभूमिरियं शिशोर्भगवतो वत्सादि-दैत्यद्विषो
वन्दे निन्दित-नन्दनं वनमिदं वृन्दावनाख्यं मुदा ॥ ७२ ॥

किञ्च—

अत्रैव धत्ते सुतरां विकाशं
देवस्य सौन्दर्यमनन्त-शक्तिः।
माधुर्यमैश्वर्यमगाधबोधः
सर्वज्ञता चेति षडङ्ग-सम्पत् ॥ ७३ ॥

सत्यं महामूर्खः खल्वासम्। अन्यथा कथं महामहिममयीं सहधर्मिणीं परमुखवचः श्रवणात् क्रोधापन्नोऽहं तिरस्कृतवान्। तथापि पत्न्याः पुण्यमेव पत्युः पुण्यमिति हेतोर्देव्याः पुण्यफलेनैवात्रागतोऽस्मि वृन्दावनधाम्नि। श्रीलश्रीभगवतः अनन्तालोकः असीमानन्दः अवारितममृतं च चिरमत्र लसन्ति। अदूरे प्रवहति च भगवत्पादरजो नित्यवक्षोधारण-धन्या यमुना।

(प्रविशति यमुनां स्तुवन् भक्तगायकः)

भक्तगायकः।

मधुवनभूषण-गोकुलतोषण-मोचनकारण-देवनुते
मुनिगणतर्पण-कालियरक्षण-माधवराधन-भानुसुते।
जगदघनाशन-वृन्दावनधन-गङ्गासुमिलन-नन्दयुते
जय यमुने जय हृतधरणीभय धृतमणिसंचय-गुणपूते ॥ ७६ ॥
कलकलहासिनि नूपुरणादिनि जनगणतारिणि धन्यकृते
नटवरनाटित-नर्तनविलसित-तरङ्गदोलित-पुण्यस्मृते।
कलिन्दनन्दिनि शिखरिशिरोमणि-गिरिवरशोभिनि शान्तिभृते
जय यमुने जय नन्दतनयमय-नीलकमलचय-कान्तिवृते ॥७७॥

(निष्क्रान्तः)

भोजराजः। अहो श्रीयमुनास्तुति-श्रवणमात्र-प्रीतः श्रीभगवान् मम मीरामित एव प्रेषयति।

अपूर्वं तपसस्तेजो निगृह्यार्क-कलाधरौ।
देदीप्यते धराधाम्नि वक्षःपञ्जरपिण्डितम् ॥ ७४ ॥

सत्यमतुलनीया खलु मम मीरा। रत्नपरीक्षा-निष्णाता च मम जननी येमां स्वराज्यं नेतुं समादिष्टवती। निश्चितं जननीपुण्यं पावयति पितृकुलं, दवयति च पुत्रपापचयम्। (निपुणं वीक्ष्य) धन्या मम सहधर्मिणी—

चरित-गुरु-तपस्या-लीन-लावण्यधारा-
प्यसुलभ-तनुतेजः-क्षालिताशा-तमिस्रा।
गृहपति-निगृहीता प्रच्युता क्षुद्र-गेहाद्
भुवनपति-गृहीता वेश्म विश्वं विधत्ते ॥ ७५ ॥

(मीरा प्रविशति गायन्ती)

मीरा। कृष्ण केशव कृष्ण केशव कृष्ण केशव पाहि माम्
राम राघव राम राघव राम राघव पाहि माम् ॥ ७८ ॥

सखे मम भो प्रेम मारकं
न जानाति कोऽपि मम वेदनम् ।
शूलोपरि शय्या मामकी
कथं करोमि तत्र शयनम् ? ७९ ॥
गगनमण्डलोपरि शय्या प्रियस्य मे
कथं लभेय तस्य दर्शनम् ?
आर्तस्य गतिं जानात्यार्तो जनः
सोऽथवा यः करोति घातनम् ।
रात्निकस्य गतिं जानाति रात्निक-जनो
यो वा रत्नस्य करोति रक्षणम् ॥ ८० ॥
वेदनार्ताऽहं भ्रमामि वनाद्वनं
पश्यामि नाहं कमपि वैद्यजनम् ।
मीरा प्रिय-प्रभुधना भवेद् बीतवेदना
प्रियः करोति यद्यारोग्य-विधानम् ॥ ८१ ॥

भोजराजः। अहो सुमधुरं स्तवनं श्रीमीरायाः। अहो ! अश्रुतपूर्वं सङ्गीतम्। सत्यं श्रीमीरायास्तुलनं केवलं सैका एव। सङ्गीतमिदम् अतिक्रम्य मर्त्यसीमानं संस्पृशति ध्रुवं देवदेवपादपद्मयुगलम्। (मीराम् उद्दिश्य) नमो देव्यै।

श्रीमीरा। भक्तवर ! भवते नमः। कृतार्थाऽस्मि भक्तदर्शनेन।

भोजराजः। देवि ! अहमेवास्मि कृतार्थः। किन्तु किंनामकं धनं भवत्या अत्र प्राप्तम् ?

श्रीमीरा। श्रीरामरूपी श्रीकृष्णो मयाऽत्र लब्धः। सङ्गीतमुखेन ददाम्युत्तरम्।

सुखं हि राम-गोविन्दनाम-कथं रे
काच-प्रस्तर-हीरे समसारे।
कथं भेदविवेचनं रे ?
हीरकस्य ध्रुवं तत् प्रमाणं
समधिक-मूल्यविक्रयणं रे ॥ ८२ ॥

कोकिल-काकौ समाकृतिकौ
कथं कोकिल-गणनं रे।
कोकिलस्य ध्रुवं तत् प्रमाणं
सुमिष्टमस्य कूजनं रे ॥ ८३ ॥

हंस-सारसौ सुसदृशौ
कथं हंसस्य गणनं रे।
हंसस्य ध्रुवं तत् प्रमाणं
चुङ्चुङ्मुक्ताखादनं रे ॥ ८४ ॥

समदर्शनौ गृहि-मुनिजनौ
कथं भक्त-निर्धारणं रे।
भक्तस्य ध्रुवं तत् प्रमाणं
सर्वेषां वचःसहनं रे ॥ ८५ ॥

मीरा-पर-प्रभु-गिरिधर-नागर-
हरिचरणयोः स्मरणं रे।
द्वारकालीलाकर चरणशरणपर-
जीवनं कुरु धन्यं रे ॥ ८६ ॥

भोजराजः। श्रीवृन्दावनधाम्नि श्रीगोविन्दनाम-भिन्नं श्रीरामनामोच्चारणं कथं क्रियते ?

गोविन्दलीला-विलसद्वनान्ते
गोविन्दधामेति चिरप्रसिद्धे ।
वृन्दावने भक्तशिरोमणे त्वं
रामस्य किं कीर्तयसीह नाम ॥ ८७ ॥

मीरा। राम-गोविन्दयोः को भेदः ? घननील-नलिनाभ-त्रेतायुगीय-लीलाधुरन्धर-श्रीरामचन्द्रेण सह घन-कृष्णाभघनप्रभ-यमुनातट-विहारिणः श्रीकृष्णचन्द्रस्य को भेदः ? केवलं युगान्तरे भिन्न-नाम-धारणम्। अहो को नु मधुरं गायति।

(प्रविशति भक्तगायको गायन्)

त्रेतायुगजनि-दिनकरकुलमणिरायोधनहत-राक्षसराजः
द्वापरशेषे यमुनोद्देशे स एव विदितो नन्दतनूजः ॥ ८९ ॥

रघुवरवनिता सा खलु सीता राधा पूजित-गोपान्वयजा।
कृष्ण-रघूत्तम-गौर-गौतम-चालनकर्त्र्यपि सैवावनिजा ॥ ९० ॥

श्रीलहनूमत्-प्रमुखा यावत्-सखिनिकुरम्बास्त्रेतायुगजाः।
ते हि सुदाम-प्रभृति-श्याम-प्रणयिप्राया वृन्दावनजाः ॥ ९१ ॥

उत्तरकोशल-देशं श्यामलशस्यं कुरुते सरयूर्वत या।
सैव हि यमुना सारसमिथुनान्दोलित-सलिला वृन्दावनजा ॥९२॥

सर्वभुवननुत-पार्षदगणवृत-लौकिकलीलालोकन-सज्जा।
भ्रमामि धरणौ दिवसे रजनौ काङ्क्षित-राधारमण-पदाब्जा ॥ ९३ ॥

(भक्तगायको निर्गतः।)

भोजराजः। धन्यधन्योऽस्मि। देवि! तस्य महाधनस्य किञ्चित् केवलं प्रार्थये।

मीरा। तदर्थं तत्सकाश एव प्रार्थना कार्या।

भोजराजः। अपि भवत्याः सकाशे किञ्चित् प्रार्थितं प्राप्तुमर्हामि न वा?

मीरा। किन्तु तीर्थपर्यटनपरया भिक्षामात्रजीविन्या किं वा मया देयं स्यात्?

भोजराजः। तवावस्थोचितं भद्रे देहि किञ्चित् तथापि मे।
यत्किञ्चिदपि दत्त्वाऽर्थी तोषणीयः सदा नृभिः ॥६४॥

मीरा। निश्चितम्।

भोजराजः। (छद्मवेशं परित्यज्य) देवि! अहं तवाधमपतिः भोजः केवलं त्वद्दुःख-दानदक्षः स्वकृतकर्मानुशोचन-विह्वलो राज्येश्वरीं स्वराज्ये नेतुं समागतोऽस्मि। महादेवि! मा मदनुरोधमुपेक्षस्व, स्वाभिप्रेतं जीवनं मेवार-मण्डले स्थित्वैव यापय, न काचन साधनबाधा तत्र तव भविष्यति इत्यहं प्रतिजाने।

मीरा। देव! पातिव्रत्यं भारतीय-नारीणां श्रेष्ठं गौरवं, तदेव प्रथमं व्रतम्। यदि महाराजो मम मेवारं प्रति गमनं स्वयं वाञ्छति, ध्रुवमहं तत् करिष्ये। तद् गिरिधरस्य मयानुमतिरवश्यमेव नेया।

(क्षणं मौनेन स्थित्वा मौनभञ्जनेन) यद्यपि नैतद् भविष्य-सुखाय मम भविष्यति, तथापि भवदिच्छानुसारं स्वराज्यमहं प्रतिगमिष्यामि।

महाराज! भवतः को दोषः? यतो भवान् निरानन्द इव प्रतिभाति? यस्य देशस्य समुदाचारो जहरव्रतं तस्य देशस्य कन्यकाऽहं क्षुद्रात्मसुखाय कथं प्राणान् तृणवन् न परिगणयिष्ये।

भोजराजः। अहो अतुलनीया खलु भारतीय-मातृजातिः।

(उभौ निष्क्रान्तौ)

समाप्तः षष्ठोऽङ्कः

सप्तमोऽङ्कः

स्थानं—मेवार-राज-प्रासादे श्रीमीरा-कक्षम्।

कालः रात्रिः।

[ध्यानमग्ना मीरा, भक्ता राजानुचरश्च]

(मीरा ध्यानान्ते गायति)

मनोमोहन-मुरलीधारी
मधुमयवदन-मदिर-लोचन-मनसिजजयकारी
मञ्जुल-मञ्जीर-शिञ्जन-गुञ्जित-कुञ्जपुञ्ज-विहारी।
चरणारविन्द-मधुनिष्यन्द-मन्थरान्तरचारी॥

भज श्रीकृष्णं वद श्रीकृष्णं कुरु श्रीकृष्ण-नाम रे।
यो जनः श्रीकृष्ण-सेवी स हि मम प्राणो रे॥

[अन्यतः प्रविशति राजानुचरः।]

राजानुचरः। अहो पतितोऽस्मि नु उभयसङ्कट-शृङ्गाभ्यन्तरे। स्थले व्याघ्रो जले तथा कुम्भीरः। एकतो दुर्लङ्घ्यो राजादेशः, अन्यतश्च सममलङ्घ्यात्मविवेकवाणी। एकतो मम मृत्युदण्डोऽनिवार्यः, अन्यतश्चानन्त-नरकवासः, किं ततो मया करणीयम्।

किं शासनं नरपतेरतिलङ्घ्य लप्स्ये
तत्कोपसम्भवमहं मरणं सुघोरम्।
किं वाऽनवद्यचरितां रमणीं निहत्य
साकं स्वपूर्वपुरुषैर्नरकं प्रपत्स्ये॥

यथा तथा वा भवतु—साम्प्रतमिहलोक-निवासी ऐहलौकिकं हितमेव चिन्तयेयम्।

अहो भीषणकर्मकृन्नु एष राजभ्राता विक्रमदेवो यो भोजदेवस्य देहपातादनन्तरम् अत्याचार-कोटिजर्जरितां करोति स्वीयाग्रज-जायाम्। पुनरद्य विषपूर्ण-भाण्डं तस्याः प्राणहरणाय मद्द्वारा संप्रेषितम्। एतद् गरलं निमेषादेव प्राणान् हरति। राजादेशो मया पालनीय इति कृत्वा श्रीमीरादेवीम् अहं कालकूटगरलं पाययिष्ये। पापं सर्वं राज्ञो भवतु, न मम—पराधीनत्वात्। (प्राग्रेसरीभूय) मातः! प्रणामः।

श्रीमीरा। शुभमस्तु। कस्त्वम्? कथं गभीरनिशीथे रहसि समागतः

राजानुचरः। महाराज-विक्रमदेव-प्रेरितोऽनुचरोऽहमस्मि।

मीरा। वत्स! को नु संवादो महाराजेन प्रेषितः?

राजानुचरः। मातः न कश्चन मम दोषो भवत्या ग्राह्यः—यत आज्ञावहो दासोऽहम्।

मीरा। कस्ते दोषः स्यात्? राजादेशस्त्वया विज्ञापनीय एव।

राजानुचरः। (सावेगम्) मातः! भाण्डमेतद्राज्ञा भवदर्थं प्रेषितम्। (मीरायाः करे दीयते)।

मीरा। भाण्डे किमास्ते?

राजानुचरः। मातः! मातः निगूढः खलु राजाभिलाषः। नाहमस्मि प्रष्टव्यः। (क्रन्दति)

मीरा। वत्स! मा पर्याकुलो भव। कस्ते दोषः? निर्भयं ब्रूहि—किमत्रास्ते इति।

राजानुचरः। (उच्चैः) गरलं, कालकूटं तीव्रातितीव्रम्।

भक्ता। (उच्चैः) मातः! मातः! दूरे क्षेपणीयमेतद् भाण्डम्।

अहो गरलं भीषणम्। स्पर्शेनाप्यस्य प्राणसंशयो जायेत। भाण्डं तन्मह्यं देयम्। (ग्रहणायोद्यता)

मीरा। (तां निवार्य) वत्से! मा भवोद्वेगातुरा। नास्ते किमपि भयकारणम्। (राजानुचरं प्रति)

वत्स! मद्वचनाद्राजा विज्ञापनीयः अहमपि तस्य प्रजामण्डल्या एका। ततो राजादेशो मयाऽपि पालनीयः। निश्चितं विषपानमहमधुनैव करिष्ये।

राजानुचरः। (सोद्वेगम्) विरम देवि, राजसकाशे अचिरादेव पुनर्गमिष्यामि। भवितव्यं भविष्यति।

भक्ताः। कृपया विरम, मातः! विरम। तव जीवन-नाशेन वयमपि मरिष्यामः।

मीरा। (सुस्थिरा) युष्माकं स्नेहः अतुलनीयः। किन्तु जीवनदायको जीवनापहारकोऽपि भवेत्। अत्रापरः किं कुर्यात्? भगवदिच्छा सर्वथा बलीयसी। (गरलं त्वरितं पिबति)।

(ध्यानस्था) अयि मम परमप्रिय! विजयतां तव इच्छा। मधुर-मुरलीधर नूपुरध्वनिमनोहर प्रोज्ज्वलयन् विभया मम दीन-कुटीरं तथा च दिगन्तान् सत्यं नु त्वमागतोऽसि! अयि दीनजनशरण अधमतारण पतितपावन, अकुतोभया ततोऽहमस्मि।

राजानुचरः। (सविस्मयम्) अहो! परमाद्भुतोऽयं व्यापारः। न केवलं मीरा माता न मृता, परन्तु समग्र-शरीरमस्या विच्छुरति काञ्चन भागवतीं द्युतिम्, निःसारयत्यतुलनीय-पारिजातसौरभं, क्षरतीवाकल्पनीयाऽमृतधाराम्।

अहो अतुलनीयम् अत्याश्चर्यं खल्वेतद्दृश्यम्। जयो मातुः श्रीमीरााया जयः।

मीरा। जयो गिरिधारि-गोपाल-नन्दनन्दनस्य जयः।

सप्तमोऽङ्कः समाप्तः

अष्टमोऽङ्कः

(श्रीमीराया मेवारत्यागः।)

स्थानं—मिवार-राजान्तःपुरम्

(प्रविशति श्रीमीरा)

श्रीमीरा। (रुदती) गिरिधारिन् प्रभो! केवलं निरीक्षा परीक्षा च, एतयोः किमवसानं नास्ति। त्वदादेशान् महाराजेन सह मिवारे पुनरागत्य मया किं किं न सोढम्? मम केवलं स्मरण-मनन-कष्टं, तव तु नाथ यातायातैरपि अशेष-कष्टम्।

(गायति)

सर्पपिंजरं राज्ञा प्रेरितं मीरा - करतलागतम्।
तस्य तर्पणान्ते हलाहले पीते, गरलं जातं मधुरामृतम्॥ ९९॥
शूलशय्या राज्ञा प्रेरिता, मीरा तत्र करोतु शयितम्।
प्रदोष आयाते कृते च शयिते, पुष्पशयनं मीरायाः प्रजातम्॥ १००॥
मीराश्रीप्रियः सदा सदयः करोति विघ्नं मीराया दूरीकृतम्।
भक्तिभावपूता गोविन्द-पदनता मीरा प्रियं करोतु सुप्रीतम्॥ १०१॥

देवरो मम विक्रमदेवो मह्यं सातिशयं क्रुद्धो यथेच्छं भाषतेऽपमानं च विधत्तेऽहर्निशम्। (पुरतो विलोक्य) अहो कष्टं पुनरपि स ननान्दा उदयदेवी च आयातौ।

(साटोपं प्रविशति विक्रमदेव उदयदेवी च)

उदयदेवी। (सोपहासम्) पश्य भ्रातः! सेयमस्माकं महामहीयसी परमभक्तिमती अग्रजजाया श्रील-श्रीमीरा-सुन्दरी तस्याश्चेतोहरं गिरिधरम् आद्रियते। अहो स्पर्धाशीला नारी! या वदति भगवान् तस्या द्वारि प्रेमभिक्षुकरूपेण तपश्चर्यां विधत्ते इति।

विक्रमदेवः। भगिनि ! सत्यमसहनीयमेतत्। तथापि किञ्चिद् वदामि। (मीरामुद्दिश्य) अयि नर्तकीप्रवरे परपुरुषसङ्गकारिणि! धर्मस्य नाम्ना करोष्यनाचारं नित्यसंप्रसारितम् ? दूरीकुरु तव गदाधर-गोपाल-प्रेमिकम्। गरल-पूरितहृदया वदन-सरोजान् मा कुरु सङ्गीतामृतवर्षणम्। अद्य प्रभृति न केवलं तव धार्मिकसङ्गो जायते निषिद्धः, किन्तु गोपाल-पूजनमपि। विशेषतः सुकौशल-प्रेमोन्मादि नृत्यम्। शाक्त-परिवारे कथं विष्णूपासनं वा ?

श्रीमीरा। महाराज, देवर! शान्तो भव। कथमकारणं मह्यं क्रुध्यसि ?

अहेतु किं त्वं मयि कुप्यसीत्थं न कञ्चनाहं विदधामि दोषम्।
स्वचेतसस्तोषकरीति कुर्वे क्रीड़ामिमामित्यवधारणीयम्॥१०२॥

उदयदेवी। अकारणम् ? नितान्त-स्वार्थान्धायाः कुहक-जालविस्तार एषः।

विक्रमदेवः। किं भणसि! शान्तो भविष्यामि ? अकारण-क्रोधः ? अयि पापाभरणे! तदैव शममेष्यामि यदा कलुषाचारा त्वं मद्राज्याद् बहिः प्रस्थिता भविष्यसि। तव च गोपालस्त्वया सह बहिर्निर्गमिष्यति।

श्रीमीरा। किन्तु सर्वव्यापिनं तं कथं स्थानच्युतं करिष्यति महाराजः। पश्यतु महाराजः—

स सर्वगो मे भगवानिहैव न केवलं राजति राजवर्य।
सत्यं त्वयोक्तन्तु यदेष देवो मया सहैवाद्य गमिष्यतीति॥१०३॥

उदयदेवी। अयि भगवति श्रीराधिके! न स रसिकचूडामणिः सर्वव्यापी स केवलं प्राङ्गणव्यापी, यत्र त्वया नक्तंदिवं नरीनृत्यते।

विक्रमदेवः। अयि उपासिका-धुरंधरे! दूरे यान्तु खलु तव सुदीर्घ-पाप-वचांसि। (सोपहासं) अहो रूपं तव कृष्णस्य, घनतम इव सूचीभेद्यम्। तदुपरि पुनः पीतघटी। अङ्गारस्य यथा हुताशनदाहः।

उदयदेवी। यः प्रतिगृहं गोपीजनं प्रेम याचते, वङ्किमनयनो वक्रकायोऽसौ।

श्रीमीरा। महाराज भगिनि च! शान्तौ भवतं, भगवन्निन्दा कदापि न करणीया।

विक्रमदेवः। निन्दां विहाय किं स्तुतिं करिष्यामि? नवनीत-कोमलं गोपीप्रियं कृष्णसुन्दरं किं पूजयिष्यामि? मूढ़े, अन्यतः पश्य शिवं शङ्करं हरं सर्वकलुषहरं तथा च तस्य शक्तिं मातरं श्रीश्रीदुर्गाम्।

श्रीमीरा। महाराज! किमिति भेदेन पश्यति भवान्? देहभेदेऽपि मूलतस्तत्त्वमेकमेव। तथाहि

को भेदः सित-नीलयोरपि वपुर्भासा शिव-श्यामयोः
शम्भुः कार्यवशेन ताण्डवपटुः श्यामस्त्रिभङ्गोऽभवत्।
शक्तिश्चापि दशायुधा दशभुजा संगोप्य मूर्तिं निजां
सा वृन्दावनवासिनी परिणता राधा महाह्लादिनी ॥१०४॥

विक्रमदेवः। अहो महापण्डिता मां ध्रुवतत्त्वकथां शिक्षयति, अपरविद्यायाः प्रयोजनराहित्यात्? शृणु पण्डिते राजादेशम्।

श्वः संवृत्ते राजकीयो गुरुस्ते
दद्यान्नूनं शक्तिमन्त्रेण दीक्षाम्।
कृष्णस्याग्रे नर्तनं ते निषिद्धं
लुप्येत् कामं साधुसङ्गप्रसङ्गः ॥१०५॥

श्रीमीरा। देवरवर! जगति श्रेष्ठा शक्तिः प्रेमशक्तिः, तस्यां दीक्षिताऽहं राजे, पुनर्दीक्षया मे किम्?

उदयदेवी। पुनर्दीक्षा तव सर्वजीवनार्जित-पापनिचयस्य दावानल-प्रज्वलनार्थम्।

विक्रमदेवः। सा दीक्षा त्वया स्वेच्छातः परिगृहीता, नास्माभिः स्वीक्रियते। न कदाचन सा दीक्षा लोकचक्षुर्गोचरीभूताऽसीत्, तस्मादग्राह्या। किन्तु कथम् अकाले राजमाताऽत्र समायाति ?

(प्रविशति राजमाता)

राजमाता। तात ! कथं पूज्यपादाम् अग्रजपत्नीं वृथा व्यथयसि ?

विक्रमदेवः। साऽपि पूज्यपादा या भण्ड-देवतासकाशे कटितट-दत्त-हस्ता चटुल-चटुलं मृदु-झम्प-कम्पं नृत्यति ?

राजमाता। मृतपुत्रस्य मम वधूं प्रति माऽद्य त्वमीदृशं निन्दावाक्यं समुच्चारय।

उदयदेवी। मातः, मृतपुत्रं प्रति स्नेहो यथा त्वया प्रकटनीयः तथा जीवित-पुत्रस्यापि मनोव्यथा त्वया हरणीया।

विक्रमदेवः। मातः ! यद्यपि भूतपूर्वी राजा ममाग्रज आसीत्, तथापि तत्त्वार्थत उच्यते, नैषा कलङ्किनी कुले पुनरानेयासीत्। नैतत् कार्यं तस्य कस्मैचन रोचते।

राजमाता। कथम् ? मह्यं तथाऽन्येभ्यो बहुभ्यो रोचते एव।

उदयदेवी। किन्तु मातः, महाराजः सत्यं भाषते यदस्याः कलङ्कगाथा सर्वेषां वदनेषु चरति॥

विक्रमदेवः। न केवलं चरति, उद्घोष्य सर्वैर्गीयते च (मीरामुद्दिश्य) अग्रज-जाये ! यथा तथा वा भवतु—अग्रजे जीविते यथेच्छं जीवनं त्वया परिचालितं, मम राजत्वसमये तु न तत् सम्भवपरमास्ते।

श्रीमीरा। ततो विधातृनिर्दिष्टमार्गमनुसरिष्यामीति ध्रुवम्। गोपालो गिरिधरो मया न कदाचन परित्यजनीयः।

विक्रमदेवः। तदचिरादेव तथा कुरु, पापमुखं न भूयोऽपि द्रष्टव्यं मदन्तःपुरवासिभिः।

राजमाता। अहो सतीनारीचक्षुर्जलं नाशयति वंशं कीर्तिसमुज्ज्वलमपि ध्रुवमेव। विक्रमदेव, अग्रजपत्नी त्वया कदापि न वहिष्करणीया।

विक्रमदेवः। राजाऽहं राज्यस्य, न भवती। पिशाचमुख्येषा न कदापि भवत्या स्तुत्या — न सा कदाचन राजपुरे स्थास्यति।

श्रीमीरा। प्रणामाञ्जलिं मातः पुत्रवध्वास्तवाधन्याया गृहाण। न कोऽपि मां वहिष्करोति, स्वेच्छात एव मीरा गृहाद्वहिर्गतवतीति मन्यमाना भवत वीतचिन्ता भवतु। सर्वे यूयं क्षमध्वं माम्।

राजमाता। वत्से! त्वमेवास्मान् क्षमस्व। यस्याः सहायो भगवान् स्वयं, तस्या अमङ्गलं न कदाचन भविष्यति। निरामया सुखिनी भव।

श्रीमीरा। मातः। धन्याऽस्मि।

विक्रमदेवः। पापाचाराणामीदृशी वै रीतिः। कुहकिनी मायाविनी मायाजालं विस्तार्य करोति दुर्बलजनानां चेतोहरणम्। अत एव स्वभाव-वुद्धि-प्रोज्वलो यथा ममाग्रजः तथा मम माताऽप्यस्याः पक्षीया जाता।

मायालोले घोर-कुहकिनि! अत्र स्थाने कदाचन पुनर्नागच्छ। त्वमागता चेत् कदाचित् मम प्रजापुञ्जम् उन्मादरोगग्रस्तं कुर्याः।

राजमाता। अहो! नेदृशी नारी कदाचनान्यस्यानिष्टकारिणी भवति। पुनः—सा स्वयमेव राज्यं त्यजति, किं पुनस्तस्यास्तिरस्करणेन?

श्रीमीरा। मातः! न मम चित्ते आस्ते किमपि दुःखम्। गिरिधर-सकाशे प्रार्थये सर्वेषां कल्याणम्।

(गायति)

द्रवय हृदय कुलकृतभयमधिकुरु पुरु धैर्यम्।
सज्जनगणसङ्गमसृणमेधि विगतलज्जम्॥१०६॥
चित्ररचन-चीनवसनमङ्गाद्वतार्यम्।

स्थूलकठिनमर्धवसनमद्य वपुषि धार्यम् ॥१०७॥
मणिमण्डित-काञ्चनचित-भूषणमपसार्यम् ।
वनजकुसुम-माल्यमसममधिगलमधिकार्यम् ॥१०८॥
गलदविरल-नेत्रसलिल-गलितनिखिल-पङ्कम् ।
भगवन्मयमस्तु हृदयमस्तशमनशङ्कम् ॥१०९॥
भज श्रीकृष्णं वद श्रीकृष्णं कुरु श्रीकृष्णनाम रे ।
यो जनः श्रीकृष्णसेवी स हि मम प्राणो रे ॥११०॥

(सर्वे निष्क्रान्ताः)

अष्टमोऽङ्कः समाप्तः

— ※ —

नवमोऽङ्कः

श्रीवृन्दावने रूपगोस्वामि-प्रभोराश्रमस्थलम्

(प्रविशति मीरा)

श्रीमीरा । वहोः कालादभिलषामि श्रीरूपगोस्वामि-प्रभुणा सह साक्षात्कारम् । साम्प्रतं भाग्यात् समुचितः कालः समुपस्थितः ।

वहिश्चर-प्राणनिभो महाप्रभोः
सनातन-स्नेहरसोपलालितः ।
अशेष-पाण्डित्य-विमण्डिताशयः
स रूपगोस्वामि-वरः प्रसीदतु ॥१११॥

देव श्रीमन्महाप्रभो, शचीनन्दन, विष्णुप्रिया-प्राणधन ! मम हृद्देश-ममलं कुरु । श्रीलाद्वैतप्रभु-श्रीलहरिदासप्रभुद्वयस्य चक्षुर्जलधारामाध्यमेन नीलवर्णं परिहाय भोः श्रीजगदघपावन अखण्ड-श्रीहरे ! जगतः सर्वकलुष-मनाकुलमपरिशेषं परिमार्ष्टुं समागत आसीस्त्वं भूतले । त्वमसि देव मम प्राण-

प्रभोर्द्वितीयविग्रहः कलियुगपावनः। दुःखिन्यहं त्वां स्वचक्षुर्भ्यां दर्शं दर्शं नात्मानं पावयितुं समर्थासम्। तथापि त्वद्दर्शन-मनन-चिरधन्यं युगपुरुषं श्रीलरूपगोस्वामिप्रभुं द्रष्टुमुत्कण्ठते मे मनः। ततस्तद्दर्शनघटनया मां प्रीणाहि देव।

नमो नमः श्रीयशोदानन्दनाय श्रीशचीसुताय च, नमः श्रीसनातनानुजाय पुण्यश्रीरूपगोस्वामि-प्रभुमहोदयाय।

अये श्रीलप्रभुवरस्य भक्तः कश्चन इत आयाति।

(प्रविशति रूपगोस्वामिशिष्यः।)

रूपशिष्यः। नमो देवाय रूपाय शचीनन्दन-जीविने।
दक्षिणावर्त-भूखण्ड-धर्म-वैभवशालिने ॥११२॥
मन्त्रिपदयशोराशेस्तृणवद्दूरकारिणे।
प्रेमधर्मप्रचाराय वृन्दावन-निवासिने ॥११३॥
नमः श्रीवैष्णवधर्मविग्रहाय श्रीरूपगोस्वामिप्रभवे नमः।

(शनैः श्रीमीराम् अवलोकयन्)

मातः! का त्वम् अत्रभवती परिभ्रमण-कातरेव दृश्यसे? आश्रमपदमिदं मम गुरुदेवस्य श्रीकृष्णचैतन्यप्रभोः शिष्यवरस्य श्रीरूपगोस्वामि-प्रभोः।

श्रीमीरा। तदहं जानामि किल। तस्मात् प्रभुं द्रष्टुमहं समायाता दूराद्बहुदूरादेव श्रीमिवारप्रान्तात्।

रूपगोस्वामिशिष्यः। किन्तु मातः। गुरुदेवो मम कठोर-तपश्चर्याशीलो नारीजनवदनं नावलोकयति। तत् कथं भवत्या सह साक्षात्कारः सम्भवेत्?

श्रीमीरा। किन्तु आबाल्यादहं श्रीकृष्णमेव स्ववक्षसा धारयन्ती तस्य द्वितीय-विग्रह-श्रीकृष्णचैतन्य-वदनारविन्ददर्शन-सौभाग्य-वञ्चिता तस्य धन्योत्तरसाधकवरं द्रष्टुं समुत्कण्ठिताऽस्मि। एतदेव भवता भवद्गुरुदेवाय निवेदनीयम्।

रूपगोस्वामिशिष्यः। (सोत्कण्ठम्) किन्तु मातः। अधन्योऽपारगोऽहं किं करोमि ? नैतत् सत्यमेव संभवति। नाहं कदाचन कयाचन नार्या सह गुरुदेवं भाषणप्रवृत्तं दृष्टवान्।

श्रीमीरा। तदार्य ! भवतो गुरुदेवाय मया यत् कथनीयम् तदिदं पत्रारोपितं क्रियते—

श्रुतमाबाल्याद् गिरिधर एकौ
वृन्दावनपुरि पुरुषो धन्यः।
शिक्षादीक्षाचरण-विचारै-
रपरे जीवा इह हि रमण्यः॥११४॥
तत् को भेदः कथयतु देवो
भवता साकं मम मीरायाः।
साक्षाद् भूत्वा मम कृपणाया
न भवान् विचलेद् व्रतदीक्षायाः॥११५॥
किञ्च विभो मे विलसति हृदये
श्रीलमहाप्रभुरपर-मुकुन्दः।
तेन च तेऽहं दर्शनमिच्छु-
र्येन भवेन्मे परमानन्दः॥११६॥
पुंस्त्रीविभेद-कलनामलिनाशयत्वं
सांसारिके कृतपदं वरमस्तु लोके।
वृन्दावनेशमखिलात्मतया विजानन्
युष्मादृशः कथमुपैतु विभेद-बुद्धिम्॥११७॥
पत्रमिदं भवता प्रभवे कृपया दीयताम्।

रूपगोस्वामिशिष्यः। (स्वगतम्) अहो ! रमण्यपीयं स्वतपः-प्रभावेण दिग्दिगन्तं समुद्भासयतीव। तत् प्रभुपादो यथा तथा वा मनसि करोतु, मयाऽवश्यमेवास्याः पत्रारोपितोऽभिलासस्तत्सकाशे निवेदनीयः।

(श्रीमीरामुद्दिश्य) मातः ! भवती क्षणमत्र तिष्ठतु । अचिरादेवाहं प्रत्यावर्तिष्ये ।

श्रीमीरा । तत्तथा करोतु भवान् ।

(रूपगोस्वामिशिष्यो बहिर्गतः)

अहो धन्यमिदमाश्रमपदं यत् श्रीवृन्दावनधाम्नः शीर्षभूतमिव प्रतीयते । सानन्दं नृत्यन्ति मुहुर्मयूराः चक्राकारबर्हशोभिनः । रोमन्थायन्ते पुण्यपयःस्राविण्यो गोमातरो वत्सलेहनव्याकुलाः । गोपालकाश्च श्रीकृष्णदर्शनलोलुपा इव व्यालोकयन्ति परितः । भक्तिप्रेमस्रोतोविपुला मानदीना यमुना नटीयते नितराम् ।

(प्रविशति गायन् कश्चन भक्तः)

नटनचटुलो नन्दनन्दनः
यशोदाञ्चल-विलोकन-चञ्चल-गोपालकुलाकुलदर्शनः ॥११८॥
कम्र-चरणधृत-नूपुरशिञ्जित-मुखरित-गोकुलवनभवनः
भक्तचेतोवासना-नित्यप्रपूरणा-व्याकुलहृदयगहनः
प्राणमनोविमोहनः । जयतु रे राधिकारमणः ॥११९॥

(निष्क्रान्तः)

(रूपशिष्यः पुनरागच्छति)

रूपशिष्यः । (सुनम्रम्) देवि, गुरुदेवो मम कथयति—भवत्या वचो वेदोक्तिवत् सर्वथा शिरोधार्यम् । यतो भगवान् श्रीकृष्णो भवत्या हृद्देशे चिरं वसति, ततो भवती अवश्यमेव गुरु-देवस्य दर्शनीया । परमुत्तरे वयसि विद्यमानो गुरुर्नात्रायातुं शक्नोति; ततो भवती सकृपमन्तरायातु ।

मीरा। वाढम्। धन्यास्मि॥

(गायति)

गिरिधर मीरा-प्राणधन।
द्रौपदीमान-पूर्णरक्षण-वस्त्रवर्धनप्रवण ॥१२०॥
प्रह्लाद-कारण-नृहरि-रूपायण भक्तकुलनित्य-शरण
गजराजमोक्षण ब्रह्म-विमोहन
मीरादासीधनातुलन ॥१२१॥

(उभौ निष्क्रान्तौ)

नवमोऽङ्कः समाप्तः॥

—: ❀ :—

दशमोऽङ्कः

रूपगोस्वामी। अहो विचित्रं खलु जगत्। न तादृशो विधिर्यस्य नास्ते व्यतिक्रमः। महीयसी खलु सा जननी या वृन्दावने कृष्णं विना पुरुषान्तरं न पश्यति। गभीरतमं तत् प्रेम यदीदृशीं भावनां जनयति। श्रीकृष्णे यस्या गभीरा प्रीतिः, सा निश्चितं वन्दनीया।

(शिष्येण सह मीरा प्रविशति)

श्रीमीरा। प्रणमामि गोस्वामिवर्यम्।

रूपगोस्वामी। मातः! अनाविल-हरिप्रेमविलासिनी भव।

श्रीमीरा। (स्वगतम्) अहो! सत्यमेव महामहिष्ठो वरिष्ठ एष सन्न्यासी महाप्रभोः श्रीकृष्णचैतन्य-गौरसुन्दरस्य प्रतिभूरूपेण श्रीवृन्दावने राजते। स्नेहप्रीति-भक्तिसम्बलम् तस्य हृदयम्; नयनयुगले चापार-करुणाधारा शोभतेतराम्।

(रूपगोस्वामिनमुद्दिश्य) देव ! भवद्दर्शनेन स्वयं श्रीगौरचन्द्र-दर्शनोल्लासिनी पिपासानिवृत्त्या धन्यास्मि जाता ।

रूपगोस्वामी । मातः ! न कुरु हृदये दुःखपोषणम् ; गुणविशेषाज्ञानहेतोर्यदि निवारितासीः, तव चक्षुसी सूचयतः यत् स्वयं परम-पुरुषस्त्वया संदृष्ट इति । तस्य रूपवर्णनं त्वन्मुखतः श्रोतुमिच्छामि ।

श्रीमीरा । कस्यापि मतेनासौ कृष्णः, पुनः कस्यचन मतेन गौरः; कस्यचन मतेनासौ लघुः, पुनः कस्यचन मतेन गुरुः । यथा तथा वा भवतु, तस्मा एव सर्वं मया समर्पितम् । मम प्रभुर्हि गिरिधरः, न केवलमिहैव जन्मनि, परं जन्मजन्मान्तरेष्वपि ।

रूपगोस्वामी । अहो सुन्दरं त्वयोपलब्धं श्रीप्रभुरूपम् । मम शिष्यमुखादपि श्रीकृष्णप्रभोः स्वरूपं शृणु ।

रूपगोस्वामिशिष्यः ।

आजन्मातिनिरुपम-रूपधाम-श्याम-निरीक्षणतृप्तं नाक्षियुगलम् ।
लक्षलक्षयुगोचय-हृदयद्वय-विनिमयः, अतृप्तं तथापि मनः सदाकुलम् ।

श्रीमीरा । देव गोस्वामिप्रभो ! ईदृश्येव रूप-सागरे भवतु मम निमज्जनम् । लेशतोऽपि वा ।

रूपगोस्वामी । देवि ! त्वं पूर्णतया निमग्नाऽसि । प्रभुविरहस्य मम नियमो नु एषः, कदापि न शान्तिरवाप्यते, किन्तु तवाननविलोकनाज्जानामि किल तस्य गभीरमेलन-सुखधन्यासि त्वं मातः । अनुपमा तव देहस्य सात्त्विकी द्युतिः, अननुमेय-रसगुणा च त्वत्कण्ठोदीरिता भागवती स्तुतिः, अवस्थावैगुण्येऽपि राजतां तव हृदयेऽनाविला पूर्णा स्वस्तिमयी शान्तिः । धन्या त्वं मातः ।

श्रीमीरा । प्रभुवाक्यं भवतु तत्त्वान्वितम् ! सत्यं खल्ववस्थावैगुण्यं, तथापि—पतिव्रताऽहं सत्यम्, मत्पतये सर्वजनसमक्षं मया कृतमना-

कुलनृत्यम् , न जानामि क्षुत्पीडां, न वा विश्रामं ; यामिन्यामपि निद्रा ममावसिता। प्रेमशरो मम हृदयं द्विधा विभज्य पार्श्वात् पार्श्वान्तरं गतः। मधुमक्षिकाभिर्यथा, तथाऽहं परिवेष्टिता आसं परिवारजनैः। गिरिधरप्रभोर्दास्यहं; विश्वभर्तृसनाशङ्का न मम भीतिकारणम् ॥

श्रीरूपगोस्वामी। स्वयं श्रीकृष्णस्य वचःक्रमेण स सर्वदाऽत्रैव आस्ते ध्रुवम्। चतुर्दिशं च तस्य विलसनम्। सुचिरमत्र निवसतोऽपि श्रीकृष्णरूप वर्णनेन नास्ते तृप्तं मम हृदयम्। तत्तवापि ध्रुवमेव। तथापि मच्छिष्य-मुखाच्छृणु श्रीकृष्ण-स्तुतिम्—

शिष्यः। (गायति)

भावय मनो मे गोकुलबालम् !
कायो मधुरो वर्णः सुनीलः दीर्घायतमक्षियुगलम् ॥१२२॥
अधरपल्लवे वंशी मोहिनी निर्गलयति सुधां निरर्गलम्।
वक्षोभूषणं तव वैजयन्तीमालम्
कटितट-किंकिणी रणति रिनिझिनी नूपुर-सिञ्जितमतुलम्।
नन्दनन्दनं सज्जनसुखाधानं नौमि भक्तवत्सल-गोपालम् ॥१२३॥

श्रीमीरा। सार्थकं नु ममागमनं भवदाश्रमे। अहमपि कदापि चिन्तयामि—ज्ञातं किल भवेन्नु मे प्रेम दुःख-नामान्तरम्, दुन्दुभिघोषण-मास्तां प्रेम गच्छतु दूरान्तरम्। ततः पुनरपि भीषणतरशब्दैः प्रोद्घोषयेयम्—

खादय काक तनूमखिलां कुरु तत्र स्वल्पव्यतिक्रमम्,
नोत्पाटय मम चक्षुर्द्वयं प्रियदर्शनं स्याच्चेत् प्रकाशम् ॥
नयनद्वयं गृहाण वा काक किन्तु नय तत् प्रियस्य मे सकाशम्,
भोगारतये प्रदेहि प्रथमं नयनयुगलं ततो विधेहि भक्ष्यम्।

देव उपसंहारे धर्मविषये मह्यं सारोपदेशं प्रदेहि।

श्रीरूपगोस्वामी। सर्वं त्वया परिज्ञातम्, तथापि शृणु—अचिन्तनीयः खलु भागवतमहिमा। मानवबुद्धिः किन्तु स्वयं भगवतोऽपि अचिन्तनीयत्वं न

सहते। ततो द्वैतं, अद्वैतं, द्वैताद्वैतम् इत्यादिमतोपन्यासः। केषांचन पुनर्मात्राधिक्यं द्वैतेऽथवाऽद्वैते। श्रीकृष्णचैतन्यप्रभवे मे भगवतोऽचिन्तनीयं स्वरूपमरोचत। भवतु मातः सत्यधर्मस्य स्थानं हृदये, नतु मस्तिष्के, मस्तिष्कं निद्रापयति, हृदयं जनं तोरणोद्देशं नयति।

श्रीमीरा। अहो भगवतः श्रीकृष्णचैतन्य-सुन्दरप्रभोर्धर्मस्य महामाहात्म्यम्। देव, अचिन्त्यस्वरूपस्य परमपुरुषस्य साधनपद्धतिः पुनः कीदृशी भगवच्चैतन्य-महाप्रभुमतानुसारेण ?

श्रीरूपगोस्वामी। मातः! सारगर्भा खलु प्रभोर्मे उपदेशवाणी, विशेषतो विषयेऽस्मिन्। भगवान् प्राह—"जीवे दया रुचिर्नाम्नि वैष्णवसेवनं तथा" इति। मातः, अत्र दया सेवापर्यायेति भवती जानाति किल।

एषु सर्वेषु विषयेषु तव अनुरागाधिक्यं सुप्रकटम् एव, तच्छ्रीश्रीभगवन्महाप्रभुसकाशे प्रार्थये अक्षय्या भवतु तव चित्तशान्तिः, निरन्तरो भवतु तव प्रिय-समागमः, निमेषमात्रमपि न त्वं श्रीकृष्णतो विच्छिन्ना भव।

मीरा। देव! तवाशीर्वादेन धन्यास्मि। अमरलोको ममाश्रयोऽस्तु। (निमेषाद् ध्यानस्था)

पथिश्रमक्लान्ता जिज्ञासे मार्गं कस्यापि न ज्ञातं मर्म।
सद्गुरुदत्तं पुण्यौषधं प्रादान् मे सुखं प्रतिरोम।
न हि वैद्यजनः सद्गुरुसमानो घोषयति सनातनधर्मः।
मीरायाः प्रभुर्गिरिधर-नागरोऽमरलोकेऽस्तु तस्याः शर्म।

श्रीरूपगोस्वामी। (स्वगतम्) अहो अस्या मुखे अमरलोक-कथां श्रुत्वा कथं हृदयं मम कम्पते ? भगवान् महाप्रभुर्मङ्गलमस्याः कोटिशो विदध्यात्।

महाप्रभुकायधरः श्रीकृष्णसुन्दरः
ददात्वस्यै क्षेममविरतम्।
अस्याः पथिपर्यटनं भवतु भो सुखकरं
द्वारकाधीशं यातु दयितम्।

(सर्वे निष्क्रान्ताः)

दशमोऽङ्कः समाप्तः

एकादशोऽङ्कः

श्रीमीरा। अहो दिव्यलावण्यस्थलं श्रीद्वारकाधीशधाम। श्रूयते किल भारतवर्षस्य पश्चिमसीमान्तस्थ-रैवतकपर्वतस्तथा संरक्षितः प्रियतमेन मम, यत् काचन नार्यपि दण्डायमाना प्रवल-शत्रुवेगं प्रशमयितुं शक्नोतीति। कुत्र मथुराधीशः कंसः, कुत्र वा मगधराजो जरासन्धः, कुत्र वा शिशुपालः, क्व गताः पूतना-वकादय आसुरिकशक्तिसङ्घा अचलायमानाः? अहो स्थान-माहात्म्यात् प्रत्यासीदतीव हृदि मे प्राणनाथः! त्वरयतीव च मां गातुम्, तद् गायामि—

(गानम्)

विलसतु हृदि वनमाली।
कोमलदलविकच-कमल-नील-नयनपालिः ॥१२४॥
सस्मितमुख-दर्शनसुख-मोहित-वनितालिः।
अयि केशव दर्शय तव शैशव-रस-केलीः।
सुन्दरतम हृदये मम सञ्चर करताली ॥१२५॥

अयि देव!

तत् तव सविधे चिराय नय मामेकामतिचिर-विचरण-खिन्नाम्।
अहेतुकरुणा-वितरण-कुतुकिन्! न हि सन्त्यज मां सतत-विपन्नाम् ॥१२६॥
तव विपुलोरःप्रेमासारैः श्रान्तां क्लान्तां रूपयाधन्याम्।
भवदनुसरण-क्लान्तचरण-तलदूनां कर्मान्तर-परिशून्याम् ॥१२७॥
पातित-पथि-दृश एति विलयपथमहरपि सकलं सह यामिन्या।
न वृणे शान्तिं करोमि किमहं निःशेषित-तनुकान्तिरपुण्यया ॥१२८॥

अये! कोऽपि आयातीव?

(प्रविशति कश्चन ब्राह्मणः)

ब्राह्मणः। मातः! अहमस्मि कश्चन मेवाराधिवासी ब्राह्मणः।

मीरा। देव! मम प्रणामाञ्जलिं गृह्णातु भवान्।

ब्राह्मणः। मातः! मेवार-राज्यं परित्यज्य कथं प्रजाः सर्वा अगाध-दुःखपारावारे निमज्जयसि? मेवारराजोऽप्यत्र स्वकृतापराध-भारावनतोऽधोवदनो नितरामश्रु विसृजति।

शृणु मातः साम्प्रतिकीमवस्थां राज्ञः प्रजानाञ्च—

पुञ्जीभूतापराधानविनय-बहुलांस्त्वय्यनुष्ठाय पूर्वं
पापेन स्वेन तप्तो विसृजति नितरामश्रु मेवार-राजः।
हा हेत्युच्चै रटन्ति प्रतिनियत-विधिष्वप्यनुत्साहमूढा-
स्त्वय्येकान्तानुरक्तास्तव मधुर-गुण-ग्राममुग्धाः प्रजाश्च ॥१२९॥

भवतु वा महारजोऽपराद्धः, को दोषो मातः प्रजानाम्? या विहाय देश-मातृका-स्वरूपिणी राजकन्या राजसहधर्मिणी राजलक्ष्मीस्त्वम् इतस्ततो भिक्षुकीव परिभ्रमसि?

श्रीमीरा। आर्य! एकदा पत्युर्मम निर्देशात् स्वराज्यं प्रतिगतवती परिवार-जनानां दुःखकारणमभवम्। पुनरपि स्वराज्यं मया गन्तव्यं न वा तत्र मम पतिः प्राणदेवता श्रीगिरिधारी एव प्रमाणम्। तत् तं पृच्छामि।

मेवार-ब्राह्मणः। मातस्तत्र यथाकर्तव्यं कुरु।

मीरा। गिरिधारिन् प्रियतम! शुद्धां जानासि चेद् गृहाण माम्।

स्वीकुरु शुद्धामवैषि चेन्मां त्वदृते कञ्चन नाहं जाने।
दर्शय करुणाम् अधमामेनामेकः प्रभवसि शर्मविधाने ॥१३०॥
विद्धि विभो मामहनि निरन्नां स्वप्नविहीनां रजनीमाने।
अन्वहमनुपलमुत्सुकहृदयां नय मां दुर्गत-शरण निधाने।
गिरिधरनागर! मरणोन्मुख्या न कुरु विलम्बं सङ्गमदाने ॥१३१॥

(ब्राह्मणमुद्दिश्य) न प्रत्यादेशो मया प्राण-प्रियाल्लब्धः। भवान् क्षणमभ्यधिकं तिष्ठतु। अहं पुनरपि देवतां मम प्रार्थये—

(मीरा पुनरपि गायति ।)

आर्य महाजन ! जहिहि कदाचन
नहि मां कथमपि गुणलव-हीनाम् ।
प्रेमशिखावल ! मम चिर-चञ्चल
दुरितदलार्गल निर्गुण-दीनाम् ॥१३२॥
प्राणनिवन्धो भवसि मम त्वं
तवास्मि नितरां हृदयविलीना ।
जीवनभूषण कस्य सकाशं
यामि तवाहं करुणापीना ॥१३३॥

अये मम प्रभुरायात आयात एव । (छायाकृष्णमुद्दिश्य) प्राणप्रियतम ब्रूहि, अपि मया तत्रैव राजान्तःपुरे पुनर्गन्तव्यम् ? कथय, देव, कथय ।

(समौनं तिष्ठति क्षणम्)

(मधुरं विहस्य मेवार-ब्राह्मणमुद्दिश्य) आर्य ! महाभाग ! बाल्यात् प्रभृति योऽयं मम प्राणपतिः श्रीकृष्णो गिरिधारि-नागर-प्रभुः, स कथयति—न मां त्यक्त्वा निमेषायापि इतः परं प्राणधारण-समर्थोऽसौ भविष्यति । ततः किं मया करणीयम् ?

शैशवकालात् प्राणपतिर्यः
सेवित आस्ते प्रभु-गिरिधारी ।
नहि स विना मां प्राणविधारण-
शक्तः क्षणमिति वदति विहारी ।
कथयत यूयं ज्ञानगरिष्ठाः
किमिह विदध्यां तदहं नारी ॥१३४॥

भवतु, मद्वाक्यात् सर्वाः प्रजा आश्वासनीया भवद्भिः ।

ब्राह्मणः । देवि ! सत्यमेव भृशं कष्टमापन्ना देशवासिनः । राजा च स्वयं भवत्याः प्रत्यावर्तनाय समुत्कण्ठितो वर्तते ।

श्रीमीरा। भूदेव ! किमहं कर्तुमर्हामि ? यमुनातटविहारि-श्रीनटवरेण सह मम नित्य-क्रीडाकालः समायातप्रायः। नाहं स्थानान्तरे यातुमस्मि समर्था।

(श्रीमीरा कृष्णसान्निध्यमनुभूयेव चकिता जाता। ब्राह्मण उच्चैः सर्वानाह्वयति)

(आयान्ति प्रधान-पुरोहितः अन्ये च केचन)

प्रधान-पुरोहितः। देवि ! धरातले दिव्यालोकसंप्रसारिणि ! नृपसुते ! नृपसहधर्मिणि ! भिक्षुश्रेष्ठे ! अस्मासु दयस्व।

मातः दुःखमेतद् यन्मानवा जगति साक्षाच्छ्री-राधाया अपि गोलोकाद्भूतलावतरणं न स्वरूपेण बुध्यन्ते। जीवद्दशायां त्वादृशीनां न पूजा विधीयते यद्यपि तथापि ध्रुवमेवोत्तरकाले कोटिशो जनास्त्वन्नाम श्रावं श्रावं अश्रुनिषेकैर्धरणीतलं समार्द्रं करिष्यन्ति।

गोलोकादवनिं गताऽसि जननि त्वं राधिकारूपिणी-
त्येतद् भाग्यहता विचारविकला नेमे जना जानताम्।
उत्पतस्यन्त इहापरे तव तनोः पातात् परं ये जना-
स्ते राधेति धिया सदैव भवतीं स्तोष्यन्ति गास्यन्ति च ॥१३५॥

मेवार-ब्राह्मणः। सत्यमेषा नु नियतिर्जनानामद्भुता किल। तथापि स्निग्धज्योत्स्नाप्रभा तप्तं जगत् शीतलं कृत्वा विश्वजनमनो हरति किञ्चिदपीति ध्रुवम्। सैव ज्योत्स्ना कालेन जगत् स्नपयति, विश्वं विप्लावयति, यद्दृष्ट्वा दिवाभ्रान्त्या विहगा अपि गभीर-यामिन्यां रुवन्ति।

किन्तु किमेतत् ? लुप्यतीव माता द्वारकाधीश-वक्षः-पञ्जरे। मातः ! मातः ! आशीर्वादधारया जगत् संसिक्तं कुरु।

पुरोहितः। अहो धन्यं नु जगत्। संघटते आश्चर्यं ध्रुवम्। तथापि आशीर्वचसाऽस्मान् धन्यान् कुरु।

मीरा। आर्याः ! नमस्यानां युष्माकं किमहमाशीर्वदामि ? किञ्च—कालोऽयं मम प्रियेण सह मिलितुमित्यवसरोऽपि स्वल्प एव।

तथापि कथयामि—उच्यन्तां मद्वचसा भोजराजः, प्रकृतयो राजपरिजनाश्च

मन्युर्भवत्सु न मनागपि विद्यते मे
सा निष्ठुरा नियतिरेव, निराकृता यत् ।
श्रीद्वारकेश-कृपया भवतां भवित्री
नित्योन्नतिश्च निरुपद्रवता च राज्ये ॥१३६॥

पुरोहितः । मातर्नितराम् अनुगृहीताः स्मः । किमत्रोच्यते ? केवलमेतच्चिन्त्यते—

नित्यापकारकुटिलान् समुपेक्षमाणा
पारं गता त्वमसि देवि सहिष्णुतायाः ।
त्वां माधव-प्रणयिनीमपकुर्वतां तु
प्रत्युत्तरं किमिव वेधसि पृच्छति स्यात् ? ॥१३७॥

श्रीमीरा । आर्याः ! किमतः परं वः प्रियं कर्तुमर्हामि ?

पुरोहितः । इतोऽपि किं नु प्रियं स्यात् ? तथापीत्थमस्तु ।

(भरत-वाक्यम्)

धरणी तन्ना ज्योत्स्नास्नपिता स्निह्यतु मुग्धे जने ।
धराप्रोल्लासी मुरारिवंशीध्वनिर्लसतु गृहवने ॥

अपि च (सङ्गीतम्)

जननी-नयन-रमण-दीपनं
लसतु गगने गगने ।
जननी-चरण-नूपुर-रणनं
नदतु पवने पवने॥ ॥१३८॥
जननी-वदन-मोहन-हसनं
विकसतु च जने जने ।
जननी-जीवन-सुकमनधनं
विभातु भवने भवने ॥१३९॥

ॐ शान्तिः ॐ शान्तिः ॐ शान्तिः ॥

— ❀ —

15. Desabandhu-Desapriyam-on Desabandhu Chittaranjan and Desapriya Jatindra Mohan (In the Press).
16. Subhasa-Subhasam-on Netaji Subhas Chandra Bose.
17. Raksaka-Sri Goraksam—on Sri Goreksanath.

Series No. 4. On Vaisnava Saints :

18. Vimala-Yatindram on Vedantacarya Sri Ramanuja. Rs. 5/- ; Rexin Rs. 7/-
19. Mahaprabhu-Haridasam on Bhakta Yavan Haridasa, one of the foremost disciples of Sri Krishnacaitanya Mahaprabhu Rs 5/- ; Rexin Rs. 7/-
20. Dina-Dasa-Raghunatham. On Sri Raghunath Dasa Gosvamin Prabhu, one of the Six Vrindavana Gosvamins. Paper Cover Rs. 5/- ; Rexin Rs. 7/-.

Series no. 5. Adeptations from Foreign Dramas

21. Venice-Venijam-(from Shakespeare's Merchant of Venice).
22. Othello (from Shakespeare's "Othello").

Pali Drama.

The only Pali Drama ever written.

1. The Bimbasundari-Patibimbanam on Sri Yasobhara, Holy Consort of Prince. Siddhartha, depicting the entire life of Sri Sri Yasodhara.

Other Works of Dr. J. B. Chaudhuri

I. Contributions of Women to Sanskrit Literature in seven big volumes. 110.00

2. Contributions of Muslims to Sanskrit Learning :
Vol. I. Sangita-Malika by Md. Shah 7.00
Vol. II. Khan Khanan Abdul Rahim and Contemporary Sanskrit Learning. (Paper Ks. 5) Rexin. 8.00
Vol. III. Samudra Sangama by Md. Dara Sukoh (Paper Rs, 12) Rexin 20.00

3. (a) Muslim Patronage to Sanskrit Learning : (Belles-Letters) 2nd Ed. 10.00
(b) Muslim Patronage to Astrology and Astronomy (Jatakodaharana-Paddhati) 12,00
(c) Biography. Rudrkavi on his Muslim Prtrons. 5.00

4. Sanskrit Duta-Kavya Samgraha in seven volumes with two original Sanskrit commentaries by Dr. J. B. Chaudhuri on the Ghatakkar-

para Kavya and the Padankaduta called Sasvati aud Bhasvati respectively 20.00

5. Sanskrit Poets of Mediaeval India Based upon Anthologies. 5 Volumes) 35.00

6. (a) Meghaduta with commentaries of Bharat Malika and others 15.00
(b) Meghaduta with commentaries of Sasvata and Sanatan Gosvamin 12.00

7. Vangiya Duta-Kavyetihasa (in Sanskrita). Rexin 8.00

8. Contributions of Bengal to Smriti Literature Vols. 1-3 5.00

9. Historical Kavyas in Sanskrit, 4 Vols. 30.00

10. Political Works, etc.
A. Original Composition in Sanskrit
(a) Sakti-Sadhanam. 3.00
(b) Several commentaries on Sanskrit Texts. See Detailed Catalogue 3.00
(c) Sanskrit and Bengali Songs of Dr. Jatindra Bimal Chaudhuri, with Bengali Translation bs Dr. Roma Chaudhuri, PrinciPal, Lady Brabourne College—in Seven Parts. 15.00
B. Works on Hindu Dharma with Bengali Translation
(a) Bhagavad Gita (Rexin) 5.00
(b) Sri Sri Candi 3.00

11. Bengali Works
(a) Pt. Iswar Chandra Vidyasagar 3.00
(b) Gaudiya Vaisnavder Sanskrit Sahitye Dan 3.00
(c) Prabandhavali in Eight Vols (Rs. 2 each) 24.00
(d) Buddha-Yasodhara— (Paper Rs. 2.50) Rexin, 5.00
(e) Janani Yasodhara 8.00

12. The Position of Women in the Vedic Ritual 15.00

13. Miscellaneous
(a) Sanskrit and Prakrit Books in the India Office Library by Dr. J. B. Chaudhuri (as Joint Author) in four-big volumes 250.00
Pracyavani, 12 Volumes ; each volume Rs. 12 144.00
(c) Gaura-tattvam
(d) Nripati-niti-garbhita-vritta

Available from

PRACYAVANI MANDIR 3, Feder